

T.C.
BİLECİK ŞEYH EDEBALI ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
COĞRAFYA ANABİLİM DALI

**ŁÓDŹ'UN (POLONYA) ÇEVRE TARİHİ VE
TARİHİ COĞRAFYASI**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

MERVE İSTEKLİ

TEZ DANIŞMANI

DOÇ. DR. LEVENT UNCU

BİLECİK, 2022

10488002

T.C.
BİLECİK ŞEYH EDEBALI ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
COĞRAFYA ANABİLİM DALI

**ŁÓDŹ'UN (POLONYA) ÇEVRE TARİHİ VE
TARİHİ COĞRAFYASI**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

MERVE İSTEKLİ

TEZ DANIŞMANI

DOÇ. DR. LEVENT UNCU

BİLECİK, 2022

10488002

BEYAN

“Lodz’un (Polonya) Çevre Tarihi ve Tarihi Coğrafyası” adlı yüksek lisans/doktora/sanatta yeterlik tezi/dönem projesinin hazırlık ve yazımı sırasında bilimsel araştırma ve etik kurallarına uyduğumu, başkalarının eserlerinden yararlandığım bölümlerde bilimsel kurallara uygun olarak atıfta bulunduğumu, kullandığım verilerde herhangi bir tahrifat yapmadığımı, tezin herhangi bir kısmının Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi veya başka bir üniversitede başka bir tez çalışması olarak sunulmadığını, aksinin tespit edileceği muhtemel durumlarda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Bu çalışmanın, Bilimsel Araştırma Projeleri (BAP), TÜBİTAK veya benzeri kuruluşlarca desteklenmesi durumunda; projenin ve destekleyen kurumun adı proje numarası ile birlikte, ETİK KURUL onayı alınması durumunda ise ETİK KURUL tarih karar ve sayı bilgilerinin beyan edilmesi gerekmektedir.			
DESTEK ALINMIŞTIR		DESTEK ALINMAMIŞTIR	×
Destek alındı ise;			
Destekleyen kurum;			
Desteğin Türü;		Proje Numarası	
1- BAP (Bilimsel Araştırma Projesi)			
2- TÜBİTAK			
Diğer;.....			
ETİK KURUL onayı var ise;			
ETİK KURUL karar tarih/sayı:		...../.....	

Merve İstekli

Tarih

İmza

ÖN SÖZ

“Łódź’un (Polonya) Çevre Tarihi ve Tarihi Coğrafyası”, Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Coğrafya Anabilim Dalı’nda yüksek lisans tezi olarak hazırlanmıştır.

Bu tez çalışmasının tüm süreci boyunca benden bilgisini, gözlemlerini, yardımlarını, desteğini hiçbir zaman esirgemediği ve bana olan inancını hiçbir zaman kaybetmediği için sayın danışman hocam Doç. Dr. Levent UNCU’ ya sonsuz teşekkürlerimi sunarım.

Łódź’da yapılan arazi çalışmaları ve konu kapsamında bana kaynak sağladıkları için sayın Prof. Dr. Przemyslaw TOMALSKI ve sayın Prof.Dr. Edmund TOMASZEWSKI’ye çok teşekkür ederim. Son olarak, bendeki tüm emekleri ve sonsuz destekleri için öncelikle aileme ve daha sonra arkadaşlarıma koca bir teşekkürü borç bilirim.

Merve İstekli

2022

ÖZET

ŁÓDŹ'UN (POLONYA) ÇEVRE TARİHİ VE TARİHİ COĞRAFYASI

Polonya'nın merkezinde yer alan ve üçüncü büyük kenti konumunda olan Lodz şehri, doğal ortam-insan ilişkisinin, bir kentin tarihsel gelişiminde ne kadar önemli bir rol oynadığına dair güzel bir örnek oluşturmaktadır. Bu çalışmada; Lodz ve çevresinde Son Buzul Maksimumu (18.000-20.000 yıl önce) ardından gelişen doğal ortam koşullarının, tarihsel süreç içerisinde şehrin sosyo-ekonomik ve kültürel gelişimine olan etkileri coğrafi bir bakış açısı ile ele alınmıştır.

Son Buzul Maksimumu sırasında, Lodz çevresi İskandinavya'dan gelen buzullarla örtülmüştür. 18.000-20.000 yıl önce buzulların geri çekilmeye başlamasıyla birlikte bölgede periglasyal koşullar gelişmiş ve eriyen buzullardan çıkan sular bölgede bir sandur ovasının gelişimine yol açmıştır. Zamanla ısınan iklim koşulları; geri çekilen buzulların altındaki moren depolarının arasındaki çukur sahalarda bataklık ve sulak alanların; daha yüksek olan drumlinler üzerinde ise gür ve kesif ormanların gelişmesini sağlamıştır. Başlangıçta dezavantaj sağlayan bu doğal ortam koşulları, (zengin su kaynakları ve yoğun orman örtüsü), 19.yy ortalarına gelindiğinde avantaja dönüştürülerek, Lodz'da bir tekstil imparatorluğunun doğmasını sağlamıştır. Kentin potansiyelinin farkına varan Ludwig Geyer, Karol Scheibler ve Izrael Poznanski gibi Alman ve Yahudi yatırımcıların kurdukları fabrika kompleksleri ile tekstil endüstrisinin hızla gelişmesi sağlanmıştır. Öyle ki tekstil endüstrisinin bu gelişimi ile birlikte, Lodz bir yandan "Polonya'nın Manchester"ı ünvanını almış; diğer yandan ise Lehler, Almanlar, Yahudiler ve Ruslar olmak üzere farklı etnik ve dini kültürlere ev sahipliği yapan multikültürel bir kent kimliği kazanmıştır. Ancak II. Dünya Savaşı Lodz'daki tekstil endüstrisinin gerilemesine sebep olmuş ve gerçekleşen zorunlu göçler sonucu şehir multikültürel özelliğini kaybetmiştir.

Sosyalizmin çöküşünün ardından Lodz şehrine yeni bir kimlik kazandırılması hedeflenmiş olup; hem kentin geçmişe ait endüstriyel ve kültürel mirasını korumak hem de kentin sosyo-kültürel hayatını yeniden canlandırmak amacıyla çeşitli canlandırma projeleri uygulanmaya başlanmıştır. Bu projeler ile Lodz'un endüstriyel mirasının hem geçmişe hem de geleceğe ışık tutması amaçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Lodz, Polonya, Tarihi Coğrafya, Çevre Tarihi, Kültürel ve Endüstriyel Miras.

ABSTRACT

ENVIRONMENTAL HISTORY AND

HISTORICAL GEOGRAPHY OF ŁÓDŹ (POLAND)

The city of Lodz, located in the center of Poland and the third largest city in the country, is a good example of how important the natural environment-human relationship plays in the historical development of a city. In this study, the effects of the natural environmental conditions developed in Lodz after the Last Glacial Maximum, (18.000-20.000 years ago) on the socio-economic and cultural development of the city in the historical process are discussed from a geographical perspective.

During the Last Glacial Maximum, the area around Lodz was covered by glaciers from Scandinavia. With the retreat of the glaciers 18.000-20.000 years ago, periglacial conditions developed in the region, and the waters coming out of the melting glaciers led to the development of Sandur plains in the region. Climate conditions warming over time; have enabled the development of swamps and wetlands in the areas between the moraine deposits under the retreating glaciers; and lush and dense forests on the higher drumlins. These natural environmental conditions, rich water resources and dense forest cover, which were disadvantageous at the beginning, turned into an advantage by the middle of the 19th century and led to the birth of a textile empire in Lodz. The rapid development of the textile industry was ensured by the factory complexes established by German and Jewish investors such as Ludwig Geyer, Karol Scheibler, and Izrael Poznanski, who realized the potential of the city. With this development of the textile industry, Lodz, on the one hand, has taken the title of "Manchester of Poland"; On the other hand, it has gained a multicultural urban identity that hosts different cultures such as Poles, Germans, Jews, and Russians. However, II. World War II caused the textile industry in Lodz to decline rapidly and the city lost its multicultural feature as a result of forced migration.

After the collapse of socialism, it was aimed to give the city of Lodz a new identity; various renovation projects have started to be carried out both in order to protect the industrial and cultural heritage of the city and to revitalize the socio-cultural life of the city. These projects aim to shed light on Lodz's industrial heritage and both the past and the future.

Keywords: Lodz, Poland, Historical Geography, Environmental History, Cultural and Industrial Heritage.

İÇİNDEKİLER

ÖN SÖZ.....	i
ÖZET.....	ii
ABSTRACT.....	iii
İÇİNDEKİLER.....	vi
TABLolar LİSTESİ.....	vii
ŞEKİLLER LİSTESİ.....	viii
GRAFİKLER LİSTESİ.....	x
KISALTMALAR VE SİMGELER LİSTESİ.....	xi
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

GİRİŞ

1. Araştırmanın Amacı ve Yöntemi	1
2. Veri Kaynakları:	3
3. Çalışma Alanının Yeri ve Sınırları	4

İKİNCİ BÖLÜM

LODZ HAKKINDA GENEL BİLGİLER

1. Lodz Şehrinin Fiziki Coğrafya Özellikleri.....	6
1.1. Jeolojik ve Jeomorfolojik Özellikler	6
1.2. İklim Özellikleri	8
1.3. Lodz'un Bitki Örtüsü	10
1.4. Hidrografya Özellikleri	12
2. Lodz'un Beşeri Coğrafya Özellikleri	16
2.1. Demografik Özellikler	16
2.2. Ekonomik Özellikler	17
2.3. Turizm Özellikleri	19

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

LODZ VE ÇEVRESİNİN BUZUL ÇAĞI VE SONRASINDAKİ DOĞAL ORTAM ÖZELLİKLERİ

1. Son Buzul Çağı Öncesi Polonya ve Lodz Çevresi	21
--	----

2. Son Buzul Maksimumu Sırasında Lodz ve Çevresi.....	24
3. Son Buzul Çağı Sonrası Lodz Çevresinde Meydana Gelen Değişimler	25
3.1. Su Kaynaklarının Gelişimi ve Değişen Bitki Örtüsü	26

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

İLK YERLEŞMELERİN KURULUŞUNDAN 19.YY.A KADAR GEÇEN SÜREDE LODZ ŞEHİRİ

1. Lodz Şehrine Dair İlk Arkeolojik Kayıtlar	30
2. Lodz'da Orta Çağ Yerleşimleri	32
2.1. Lodz Hakkındaki İlk Resmi Kayıt (1332 yılı)	32
2.2. Łódź'un Etimolojisi:	33
3. 1423: Lodz Şehrinin Kuruluşu	34
4. 16. ve 19. yy.lar Arasında Lodz Şehri.....	36
5. Łódź Topraklarında Siyasi Değişiklikler (1793- 1815 yılları).....	36

BEŞİNCİ BÖLÜM

19.YY.DA LODZ'DA TEKSTİL ENDÜSTRİSİNİN DOĞUŞU VE GELİŞİMİ

1. 1820: Lodz Şehrinin Dönüm Noktası.....	37
2. İlk Endüstriyel Aşama: Nowe Miasto Tekstil Kolonisi (1821-1823)	38
3. Nowa Lodka Tekstil Kolonisi (1824-1827) ve Jasien Nehri.....	40
3.1. Jasien Nehrinin Özellikleri	40
4. Şehirdeki İlk Tekstil Fabrikaları	43
4.1. Ludwik Geyer Pamuk Fabrikası (1838)	44
4.2 Karol W. Scheibler, Księży Młyn Sanayi Kompleksi (1854).....	45
5. Polonya'nın Manchester'ı: Lodz	46
5.1. Izrael Poznański'nin Tekstil İmparatorluğu.....	46
6. Şehirdeki Hızlı Nüfus Artışı.....	48
7. Nüfusun Multikültürel Yapısı	48
8. Şehirdeki Tekstil İmparatorluğunun Karanlık Yüzü.....	49
8.1. Su Kaynaklarının Durumu	50

8.2. Olumsuz Yaşam ve Çalışma Koşulları.....	52
--	----

ALTINCI BÖLÜM

I. VE II. DÜNYA SAVAŞLARI SIRASINDA LODZ

1. I. Dünya Savaşı Sırasında Lodz (1914-1918)	53
2. İkinci Polonya Cumhuriyeti'nin Kuruluşu (1918-1939).....	53
3. II. Dünya Savaşı Sırasında Lodz (1939-1945).....	54
3.1. Baluty Bölgesindeki Yahudi Gettosu (1940-1944).....	55

YEDİNCİ BÖLÜM

SOSYALİZM SIRASINDA LODZ

1. Lodz Tarihinde Yeni Bir Dönemin Başlangıcı: Sosyalist Lodz.....	57
2. Şehrin Yeni Sosyalist Görünümü	58
3. Bir Devrin Sonu: Tekstil Endüstrisinin Çöküş Süreci	59

SEKİZİNCİ BÖLÜM

POST-SOSYALİST DÖNEMDE LODZ

1. Post Sosyalist Dönemde Kentin Genel Durumu	61
2. Şehrin Yeni Kimliğinde Kültürel ve Endüstriyel Mirasın Yeri	61
2.1. Endüstriyel Turizm.....	63
3. Post-Endüstriyel Alanların Yeniden Canlandırılması	64
3.1. Poznanski'nin Mirası: Manufaktura	65
3.2. Ksiezy Mlyn'deki Projeler	67
4. Kaybedilen Nehirlerin Yeniden Canlandırılması	68
SONUÇ VE ÖNERİLER.....	69
KAYNAKÇA.....	71

TABLULAR LİSTESİ

	Sayfa
Tablo 2.1. Lodz sıcaklık grafiği, 1991-2020 yılları.....	9
Tablo 3.2. Polonya'daki Pleistosen buzullarının etki alanları.....	22
Tablo 4.1. Lodz şehrinin kronolojisi.....	29

ŞEKİLLER LİSTESİ

	Sayfa
Şekil 1.1. Lodz şehri lokasyon haritası ve Lodz Voyvodalığı'nın Polonya'daki konumu.....	5
Şekil 2.2. Lodz yükselti haritası.....	7
Şekil 2.3. Lodz jeomorfoloji haritası.....	8
Şekil 2.4. Lodz'un ilçelerindeki ormanlık alanların oranı, 1999 yılı.....	11
Şekil 2.5. Lagiewnicki ormanındaki ahşap şapeller.....	12
Şekil 2.6. Lodz hidroloji haritası.....	14
Şekil 2.7. Park Helenow'daki yapay gölet.....	15
Şekil 3.8. Polonya'da Pleistosen buzullaşmasının sınırları.....	23
Şekil 3.9. Warta Buzullaşması sırasında Lodz bölgesindeki buzul lobları.....	24
Şekil 3.10. Lodz, Sienkiewicz Parkı'nda sergilenen bir eratik kaya.....	26
Şekil 3.11. Kozmin Las sahasındaki Genç Dryas orman kalıntıları.....	27
Şekil 4.12. Lodz Bölgesi'nde tarih öncesine ait arkeolojik buluntuların dağılımı.....	32
Şekil 4.13. 15.yy Lodz'un lokasyonu ve yerleşim planı.....	35
Şekil 5.14. Rajmund Rembieliński tarafından hazırlanan Nowe Miasto planı.....	39
Şekil 5.15. Lodz'daki eski dokumacı evlerinden biri.....	40
Şekil 5.16. Lodz şehrinin yeniden düzenlenmesi, 1828 yılı.....	42
Şekil 5.17. Lodz'un idari sınırlarının değişimi (1821-1988 yılları).....	43
Şekil 5.18. Jasien göleti ve Ludwik Geyer'in Biala Fabryka'sı.....	44
Şekil 5.19. Księży Młyn tekstil kompleksi, 1870'ler.....	45
Şekil 5.20. Kompleks içerisindeki işçi konutları.....	46
Şekil 5.21. 19.yy sonu, Poznanski tekstil kompleksi'nin ön cephesi.....	47
Şekil 5.21. 20.yy başları Lodka Nehri.....	50

Şekil 5.22. Lodz şehir merkezinde 20.yy kalma bir su kuyusu.....	51
Şekil 5.23. 1930'lar Lodz şehri.....	51
Şekil 6.24. 1940-1944 yılları, Litzmannstadt Gettosunun girişi.....	55
Şekil 7.25 Piotrkowska Caddesi'ndeki Sosyalist mimari.....	59
Şekil 7.26 Piotrkowska Caddesi'ndeki Sosyalist mimari.....	59
Şekil 8.27. Lodz'daki Mimari ve Tarihi koruma bölgeleri, 2007.....	62
Şekil 8.28. St. Olga Rus Ortodoks Kilisesi.....	63
Şekil 8.29. Ortodoks Alexander Nevski Katedrali.....	63
Şekil 8.30. Scheibler Kompleksi yakınında terk edilmiş bir fabrika.....	64
Şekil 8.31. Piotrkowska Caddesinden görüntüler.....	65
Şekil 8.32. Piotrkowska Caddesinden görüntüler.....	65
Şekil 8.33. Manufaktura alışveriş merkezi.....	66
Şekil 8.34. Eski itfaiye binası.....	66
Şekil 8.35. Yenilenen itfaiye binası.....	67
Şekil 8.36. Scheibler'in iplik fabrikası.....	67
Şekil 8.37. Oko Sledzia.ve yeraltındaki Lodka nehri.....	68
Şekil 8.38. Oko Sledzia.ve yeraltındaki Lodka nehri.....	68

GRAFİKLER LİSTESİ

	Sayfa
Grafik 2.1. Lodz sıcaklık grafiği (1991-2020 yılları).....	10
Grafik 2.2. Lodz 1991-2021 yılları ortalama yağış grafiği	11
Grafik 2.3. Lodz nüfus grafiği.....	17
Grafik 2.4. Yaş gruplarına göre nüfusun dağılışı.....	18
Grafik 2.5. 2020 yılı temel sanayi sektörleri.....	20
Grafik 2.6. 2010- 2019 yılları turist sayısı.....	22
Grafik 3.7. Polonya'daki Pleistosen buzullarının etki alanları.....	24
Grafik 4.8. Lodz şehrinin kronolojisi.....	33
Grafik 5.9. Lodz nüfusun dinamik gelişimi (1793-1914).....	53
Grafik 5.10. 1831-1944 yılları Lodz nüfusunun etnik yapısı.....	54

KISALTMALAR VE SİMGELER LİSTESİ

km : Kilometre

km² : Kilometrekare

mm : Milimetre

ha : Hektar

°C : Santigrat Degree

byö : bin yıl önce

myö : milyon yıl önce

yy : yüzyıl

vd. : ve diğerleri

SBM : Son Buzul Maksimumu

CBS : Coğrafi Bilgi Sistemleri

MÖ: Milattan önce

MS: Milattan sonra

BİRİNCİ BÖLÜM

GİRİŞ

Günümüzde Polonya'nın üçüncü büyük kenti durumunda olan Łódź; geçmiş yıllardan günümüze ulaşmış olan zengin tarihi ve kültürel mirası ile dikkat çekmektedir. 19. yy başlarına kadar birçok kaynakta “vahşi ve erişilemeyen” bir yer olarak tanımlanan bu alandaki zengin su kaynakları ve yoğun orman örtüsünün varlığı, ilerleyen yıllarda Lodz'da büyük bir endüstrileşme sürecinin başlamasını sağlamış ve şehirde güçlü bir tekstil imparatorluğu doğmuştur. Kentteki terk edilmiş devasa sanayi alanları, restore edilerek yenilenmiş fabrika kompleksleri, farklı mimari özellikteki evler ve dini yapıların oluşturduğu kültürel manzara insanı cezbetmektedir.

Kentin bu cazibesi, 2016-2017 ve 2019-2020 yılları arasında Erasmus programı çerçevesinde Łódź Üniversitesi (University of Łódź) Coğrafya Enstitüsü'nde öğrenci olarak bulunan araştırmacıyı etkilemiş ve kentin etkileyici tarihinin ele alınmasına dair bir tez hazırlama fikri ortaya çıkmıştır. Bu fikir, aynı zamanda öğrencinin tez danışmanı olan sayın Doç. Dr. Levent Uncu'nun 2017 yılında Łódź'a yaptığı ziyaret sırasında birlikte yapılmış olan coğrafi gözlemlerle birlikte daha da pekişmiş ve sonuçta “Łódź'un Çevre Tarihi ve Tarihi Coğrafyası” adlı bu yüksek lisans tezinin ortaya çıkmasını sağlamıştır.

1. Araştırmanın Amacı ve Yöntemi

Ülkemizde daha çok son yıllarda ilgi görmeye başlayan Tarihi coğrafya kısaca; belirli bir coğrafi bölgenin, belirli bir zaman dilimi içindeki coğrafi değişikliğin incelenmesi olarak tanımlanmaktadır (Gümüüşü, 2014). Bu alandaki çalışmaları ile tanınan Gümüüşü, ülkemizde tarihi coğrafya alanına henüz gerekli ilginin tam verilmediğini ve genellikle bu alandaki çalışmalarda coğrafi bakış açısının arka planda kaldığını belirtmektedir. Hazırlanan bu tez ile hem çevre tarihi hem de tarihi coğrafya alanındaki çalışmalara yurtdışından bir örnek sunulurken, bilimsel literatüre katkıda bulunması hedeflenmiştir.

Tez çalışmasında, Łódź şehri çevresinde Son Buzul Maksimumu'ndan (SBM) günümüze kadar meydana gelen çevresel değişikliklerin kentin yerleşme tarihi ile sosyo-ekonomik ve kültürel gelişimi üzerine olan etkilerinin kronolojik olarak ortaya konulması amaçlanmıştır.

Bu amaç doğrultusunda aşağıdaki araştırma sorularına yanıt aranmıştır:

1. Lodz çevresinde Son Buzul Maksimumu'ndan (SBM) sonra meydana gelen çevresel değişimler nelerdir?
2. Ortaçağ'daki kuruluşundan 19.yy başlarına kadar küçük bir kasaba olan Lodz'da tekstil endüstrisinin doğmasında etkili olan coğrafi koşullar nelerdir ve bu koşullarda nasıl bir değişim meydana gelmiştir?
3. Şehirdeki hızlı endüstrileşme süreci şehrin sosyo-kültürel ve demografik yapısını nasıl etkilemiştir?
4. Lodz'un Avrupa kültür tarihindeki önemi nedir? II. Dünya Savaşı sırasında ve sonrasında Lodz'da yaşanan olaylar şehri nasıl etkilemiştir?
5. Komünizm Lodz'un sosyo-kültürel ve ekonomik gelişimini nasıl etkilemiştir?
6. Post-Sosyalist dönemde Lodz'un durumu ve geleceğine yönelik perspektifleri nelerdir?

Yukarıdaki sorulara cevap aranırken, kaynak taraması ve doküman analizi yöntemi kullanılmış ve araştırma; tarihi coğrafya çalışmalarında sıklıkla kullanılan "retrogresif yöntem" ile ele alınmıştır. Temel olarak günümüzü inceleyerek geçmişini anlamaya çalışan retrogresif yöntemde; incelenen bölgenin bugünkü durumu hareket noktası olarak seçilir ve adım adım geriye gidilerek tarihi bölgenin coğrafi çerçevesi oluşturulmaya çalışılmaktadır (Top ve Yiğit, 2013:193). Retrogresif yöntem ile araştırma süresi boyunca elde edilen bilgiler kronolojik olarak analiz edilip tarihi coğrafya ilkelerine göre derinlemesine sentezlenmiştir.

2. Veri Kaynakları

Bu sorulara yanıt aranırken kente dair haritalar, şehir planları, fotoğraflar, tarihi belgeler, tarihi atlaslardan yararlanılmış ve mevcut veriler arazi gözlemleriyle desteklenmiştir. İlk olarak konu ile ilgili detaylı bir literatür araştırması yapılmıştır. Tarihi coğrafya ve çevre tarihinin interdisipliner bir yaklaşıma sahip olması nedeniyle, coğrafya ve tarihe ek olarak arkeoloji, prehistorya, ekonomi, sanat tarihi, antropoloji gibi diğer disiplinlerin konu ile ilgili daha önceden yapmış olduğu çalışmalar incelenmiştir. Lodz şehrinin tarihi ile ilgili oldukça önemli bir arşiv durumunda olan, “Ilustrowana Encyklopedia Historii Łodzi” isimli 12 ciltlik ansiklopedi serisinden yararlanılmıştır. Lodz’un şehir tarihinde 14. ve 18. yy arası döneme dair çok fazla yazılı kaynak ve belge yoktur. Bu yüzden Lodz şehir tarihine dair ilk araştırmaları yapan Marek Koter, Oscar Flatt ve Jan Dylik’in araştırmalarından elde edilen veriler bu çalışmada önemli bir yer tutmaktadır. Lodz’daki araştırma sürecinin yarısı pandemi dönemine denk geldiği için, elde edilen verilerin birçoğuna internet üzerinden erişilmek zorunda kalındığını belirtmek gerekir.

Çalışma alanının tarihsel süreç içindeki mekânsal gelişimin analiz edilmesi konusunda; “The Lodz Atlas” ve “Atlas Historyczny Miasto Łodzi” isimli 2 farklı tarihi atlasın faydalanılmış olup; bu veri tabanına erişim “atlas.ltn.lodz.pl” ve “mapa.lodz.pl” sitelerinden online olarak sağlanmıştır. Bu veri tabanında; geçmişten günümüze Łódź bölgesindeki gelişimi ve değişimi gösteren çeşitli haritalar ve tarihi şehir planlarından yararlanılmıştır. Arşivden elde edilen tarihi belge niteliğindeki şehir planlarının detaylı incelenmesi, şehrin yerleşim tarihinin anlaşılması açısından oldukça önem arz etmiştir. Buradan veri olarak elde edilen haritalar, ArcGIS programında düzenlenerek yeniden oluşturulmuştur. Lodz’daki devlet arşivi “Archiwum Państwowe w Łodzi” birkaç kere ziyaret edilmiş ancak pandemi sürecinde kapatılması nedeniyle tarihi belgelere ancak internet üzerinden kısıtlı bir erişim sağlanabilmiştir. Bu arşivden özellikle 18. ve 19. yy’ ait bazı eski fotoğraflar ve şehrin kuruluş dönemine ait veriler elde edilmiştir. Yine şehrin endüstriyel döneminin zirvede olduğu zamanlara (1900-1940 yılları arası) ait bazı fotoğraflara ise “lodz.fotopolska” adlı fotoğraf arşivinden ulaşılmıştır.

Bunların yanı sıra Erasmus programı çerçevesinde Lodz Üniversitesi, Coğrafya Fakültesinden alınan Cultural Heritage of Poland, Cultural Heritage of Lodz, Water in the Landscape of Łódź City gibi derslerdeki anlatımlar ve arazi gözlemlerimiz son derece faydalı olmuştur. Üniversite bünyesinde eğitim veren Dr. Anna Majchrowska ve Dr. Piotr Kittel ile tez çalışması hakkında görüşmeler yapılmıştır. Nüfus ve etnik grup verileri, “Central Statistical Office Poland” (Polonya Merkez İstatistik Ofisi) ve” Łódź Dzieje Miasto Vol.1 Before 1918” kaynaklarından elde edilerek Excel programında çeşitli grafiklere dönüştürülmüştür.

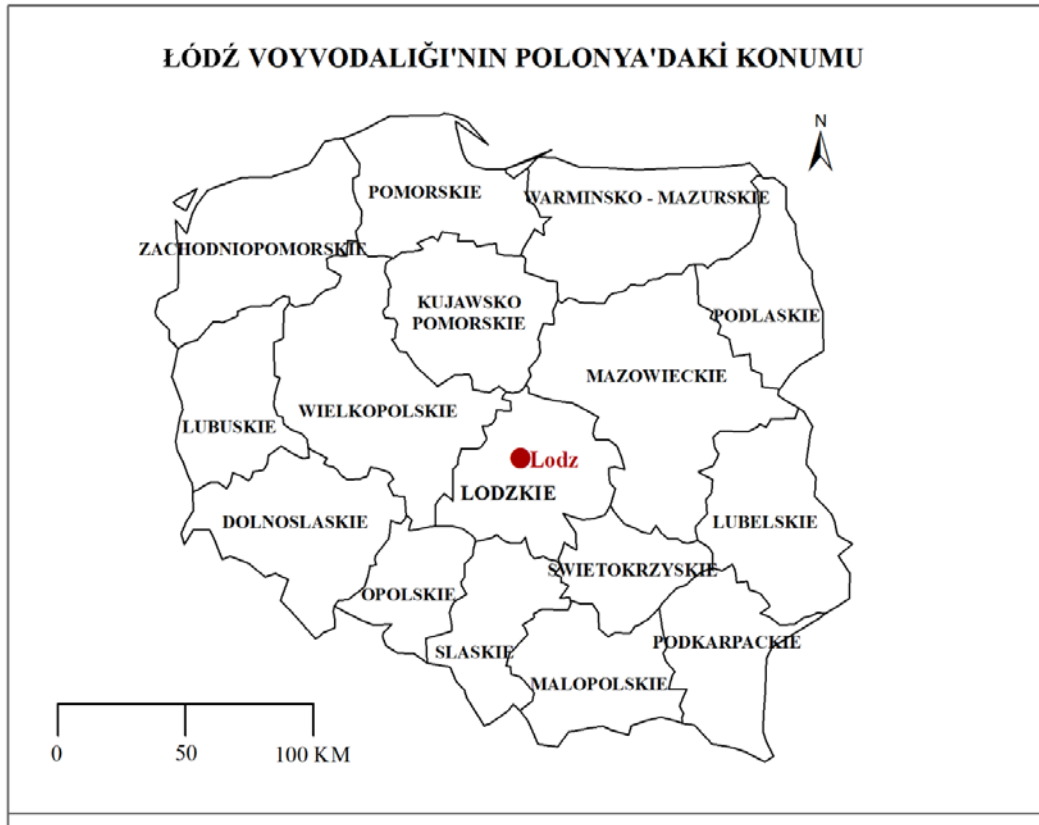
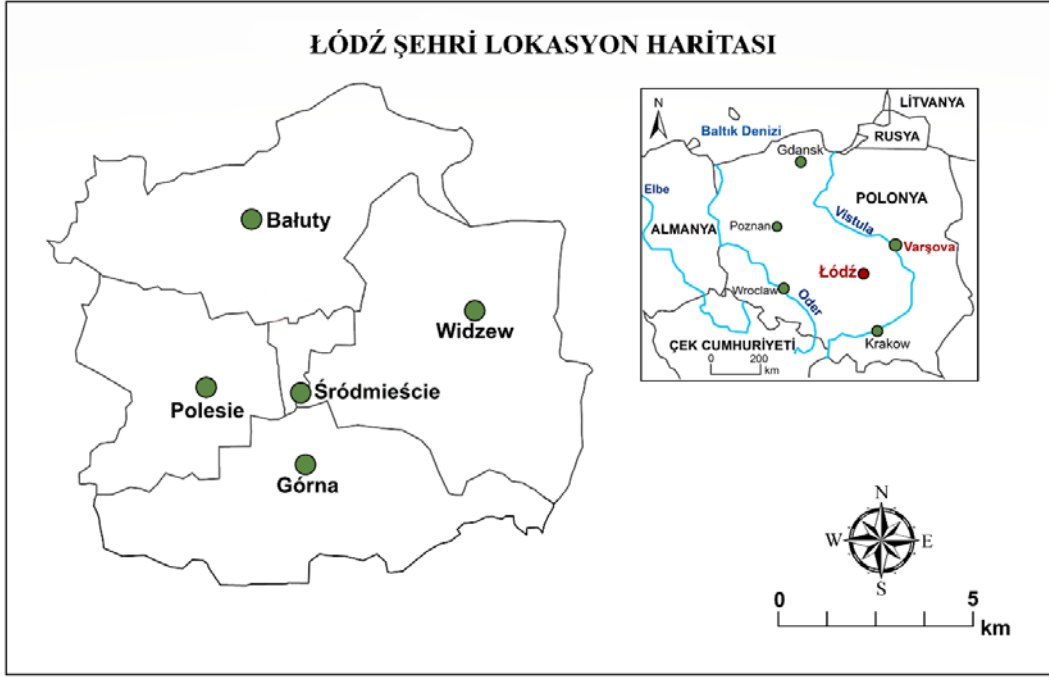
Tez çalışmasında oldukça önemli bir yer tutan arazi çalışmaları kapsamında şehirdeki tarihi parklar, Lagiewnicki Ormanı, büyük fabrika kompleksleri (The White Factory, Ksieszy Mlyn, Manufaktura, Off Piotrkowska, Grohmann’s Barrels), brownfields olarak adlandırılan post-endüstriyel alanlar, tarihi müzeler (The Museum of History of the City of Łodz, Muzeum Kanału-Dętki, Museum of Factory, Central Museum of the Textile Industry, Radegast Train Station, Herbst Palace, Łódzki Park Kultury Miejskiej ve Lodz Jewish Cemetery) ziyaret edilmiştir. Bireysel arazi çalışmalarının yanı sıra danışman hocam Doç. Dr. Levent Uncu, Prof. Edmund Tomaszewski ve Dr. Przemysław Tomalski ile şehirde birkaç arazi çalışmasına katılma fırsatı da elde edilmiştir. Tüm bu araştırma sürecinin sonunda elde edilen veriler, arazi çalışmaları ile pekiştirilmiş; ortaya çıkan bulgular çalışmada ortaya konulmuştur.

3. Çalışma Alanının Yeri ve Sınırları

Bu araştırmanın mekânsal sınırını; başkent Varşova’nın yaklaşık 135 km güneybatısında ve Polonya’nın merkezi bölümünde bulunan Lodz şehri oluşturmaktadır (Şekil 2.1). Araştırma sahasının koordinatları; kuzey sınırında $51^{\circ}51'40''$, güney sınırında $51^{\circ}41'11''$, batı sınırında $19^{\circ}20'41''$ ve doğu sınırında $19^{\circ}38'30''$ dir.

Lodzki Voyvodalıđı’nın (*voyvodalık: Polonya’da 14.yy’dan itibaren uygulanmaya başlanan idari yönetim bölgelerine verilen isim*) başkenti olan Lodz, 5 idari bölgeye ayrılmıştır. Bunlar Śródmieście (Łódź’un merkezi), Baluty, Widzew, Górna ve Polesie’dir. 294,4 km² yüzölçümüne sahip olan Lodz, 671,395 (2021 nüfus sayımı) toplam nüfusu ile ülkenin 3. büyük kenti durumundadır (Populationstat, 2021).

Araştırmanın zamansal sınırını ise; Son Buzul Maksimumu’ndan (yaklaşık 20.000 yıl önce) günümüze kadar ki geçen süreç oluşturmaktadır.

Şekil 2.1. Lodz şehri lokasyon haritası ve Lodz Voyvodalığı'nın Polonya'daki konumu

Kaynak: (Cudny, 2012'nin şehir haritası baz alınarak çizilmiştir.)

İKİNCİ BÖLÜM

LODZ HAKKINDA GENEL BİLGİLER

Robert E. Dickinson'ın "The West European City: A Geographical Interpretation" adlı kitabında belirttiği üzere; şehirlerin coğrafi ve tarihi incelemeleri yapılırken, o şehrin üzerinde durduğu yerin fiziki ve beşeri özelliklerinin analiz edilmesi oldukça önemlidir. Bu özelliklerin zaman içerisindeki gelişimi ve değişiminin ele alınması ile şehrin tarihi coğrafyasını meydana getiren etkenler daha net bir şekilde anlaşılacaktır.

1. Lodz Şehrinin Fiziki Coğrafya Özellikleri

1.1. Jeolojik ve Jeomorfolojik Özellikler

Polonya'nın genel topografyasında başlıca üç temel unsur kendini göstermektedir. Polonya'nın güney kesimi dağlık alanlar, orta ve kuzey kesimleri genellikle ova niteliğinde düzlükler ve bunların geçiş sahasında ise alçak platolar tarafından karakterize edilmektedir. Ülkenin güney kesimi orojenik hareketlerle yükselmiş, kuzey ve orta kesimleri ise Kuvaterner sırasındaki buzullaşmalara bağlı olarak oluşan buz örtülerinin hareketleri ve periglasyal süreçler sonucunda şekillenmiştir (Koter, 1969).

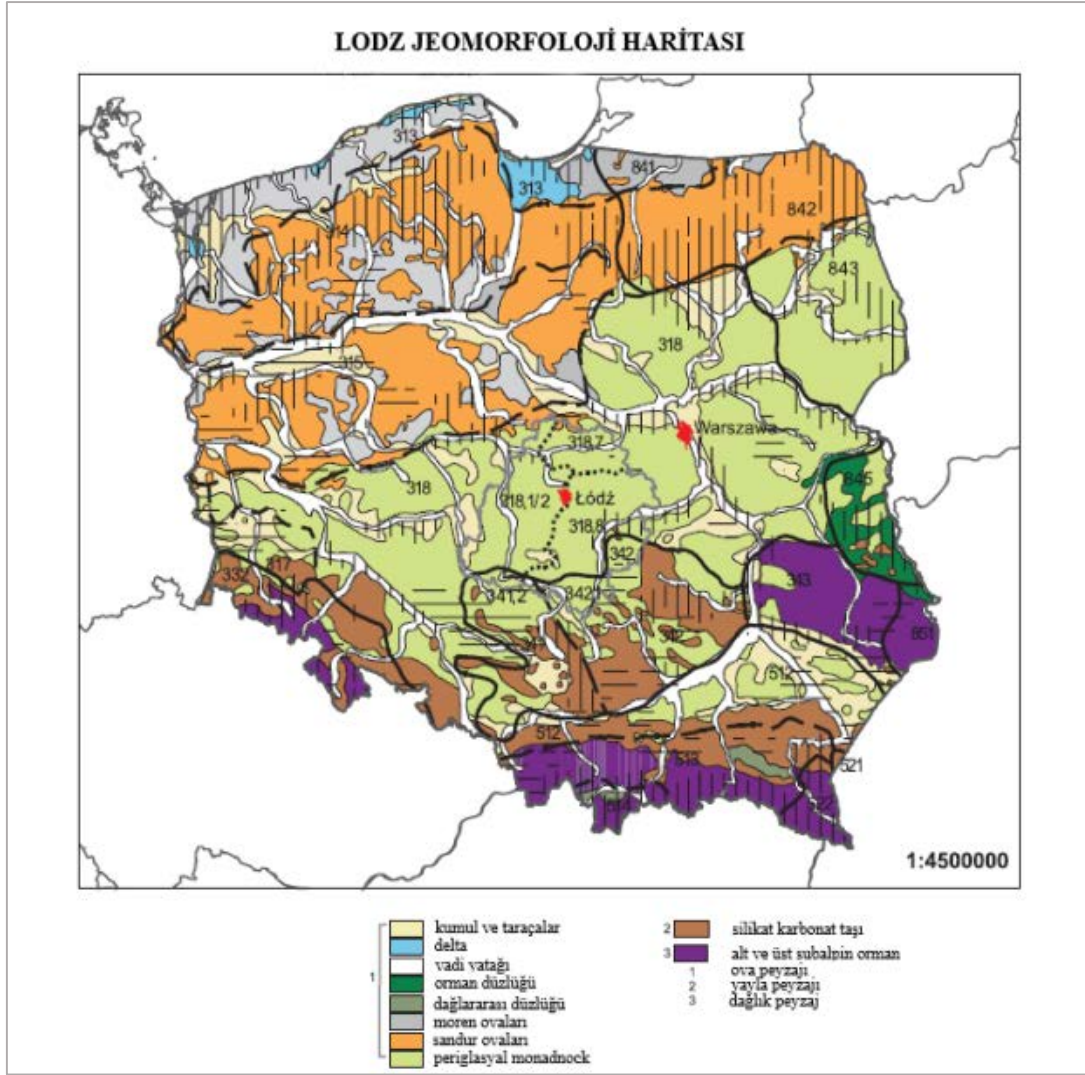
Coğrafi olarak Łódź bölgesi, güney Polonya'nın dağlık bölgeleri ile Orta Polonya'nın ovaları arasında "Lodz Platoları" olarak adlandırılan bir geçiş bölgesinde yer almaktadır. Bahsi geçen Lodz Platoları, kuzeyde Mazowiecka (Mazovie) Ovası, batıda Wielkopolska Ovası, doğuda Południowomazowieckie (Güney Mazovyan) Tepeleri ve güneyde Woźniki-Wieluń Yaylaları arasında yer alır (Koter, 1969).

Lodz bölgesinin en alçak noktası şehrin güneybatı kesiminde, Ner Vadisi yakınlarında olup denizden 160 metre yükseklikindedir. Deniz seviyesinden en yüksek noktası ise Lodz'un kuzeydoğusunda yer alan Dabrowa köyü yakınlarında (Tuszyn tepelerinin zirvesinde) 282, 9 metredir (Harita 2.2). Bu aynı zamanda Orta Polonya Ovaları'nın en yüksek noktalarından biridir. Genel itibari ile düz olarak nitelendirilebilecek bir arazi yapısına sahip şehirde; moren yükseltilerinin, ovalık alanların ve kısa vadilerin oluşumundan kaynaklanan önemli arazi eğimlerinin var olduğunu belirtmek gerekir (Dylik, 1971).

Şekil 2.2. Lodz yükselti haritası (Szkurlat, 2004)

Łódź Bölgesinde jeolojik olarak, günümüzde büyük ölçüde kum, akarsu ve buzul çakılları ile killeri içeren Kuvaterner yaşlı tortullar yaygındır. Kentin kuzey-doğu kesiminde, Warta buzullaşması sırasında şekillendirilen alçak tepeler; güney ve güneydoğu kesimlerinde killi kumlar ve buzultaşları, kuzey kesiminde ise moren depoları bulunmaktadır (Ilustrowana Encyklopedia Historii Łodzi, Cilt 1). Bu durum, jeomorfolojik yapısı itibarıyla, bölgenin polijenik bir topografyaya sahip olduğunu ve önceleri buzul aktiviteleri ve periglasyal süreçlerle şekillendirilen topografyanın günümüzde flüvyal süreçler tarafından kontrol edildiğini göstermektedir (Şekil 2.3). Lodz bölgesinin genel manzarasında, periglasyal çökeller tarafından oluşturulmuş geniş sandur ovaları, drumlinler ve eski buzullaşmalara ait kalın moren depoları (özellikle güney kesimde) ve bu depoların içine gömülmüş durumda olan Warta, Pilica, Bzura ve Ner nehirlerinin vadileri şekillendirdiği alçak plato sahası dikkati çekmektedir.

Şekil 2.3. Lodz jeomorfoloji haritası (Burchard ve Nalweojka, 2002)

Ayrıca bölgede, Güney ve Orta Polonya buzullaşmaları sırasında akarsu vadileri ve eski buzullardan çıkan derelerin yataklarında biriktirilmiş olan farklı kökene sahip marn çökellerine de sıklıkla rastlanmaktadır (Burchard ve Nalweojka, 2002). Eemian buzularası sıcak dönemde oluşan sığ göller ve turba bataklıklarına ait kalın çökel depoları da bölgede oldukça yaygın olarak gözlemlenmektedir.

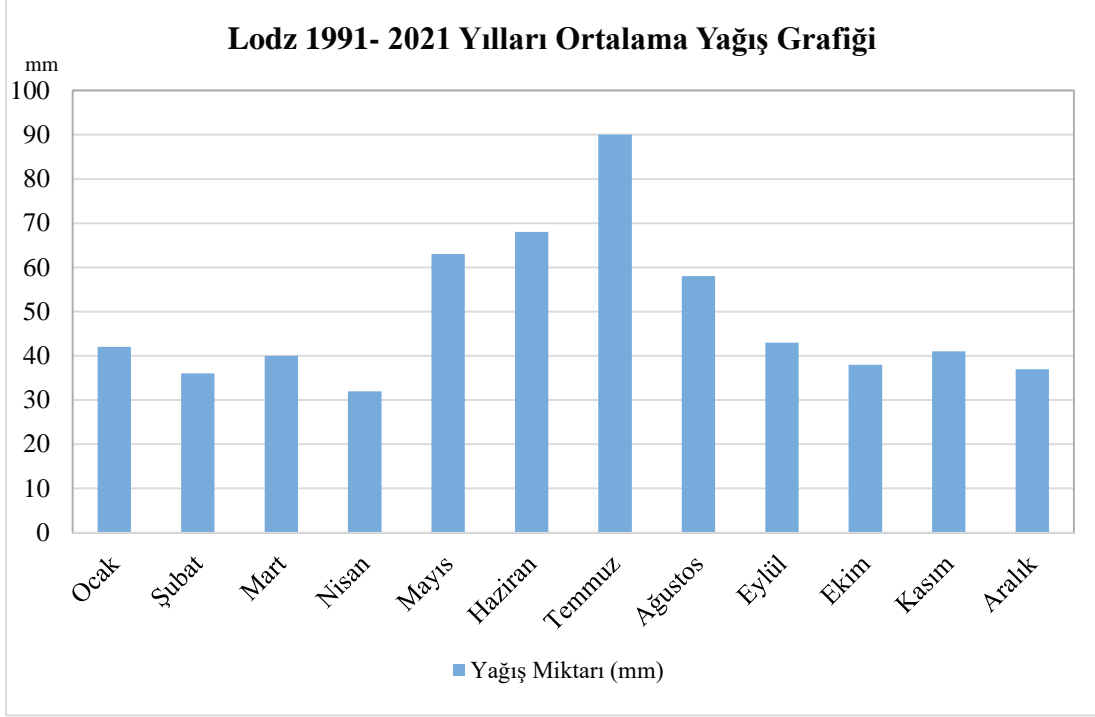
1.2. İklim Özellikleri

Polonya'nın merkezinde konumlanan Łódź şehri ılıman bir karasal iklime sahiptir. Genel itibari ile aylık, yıllık, mevsimsel dağılımdaki meteorolojik değerleri ülkenin ortalama değerlerine oldukça yakındır. Şehrin iklimi; genellikle soğuk ve gri kışlar (0°C altındaki sıcaklıklar) ve sıcak yaz mevsimleri ile karakterize edilir. Zaman zaman Sibiry'a'dan gelen soğuk hava dalgalarına bağlı olarak sıcaklıklar -10°C veya altına düşebilmektedir. Öyle ki; en soğuk sıcaklık -31°C olarak ile 1963 yılının Ocak ayında kaydedilmiştir. Buna karşılık yaz aylarında ise 30 C 'yi aşabilmektedir. En yüksek sıcaklık değeri ise 37.6°C ile 1994 yılının Ağustos ayında ölçülmüştür (climatedata, 2022).

1991-2020 yılları arasındaki ortalama sıcaklık değerlerine bakıldığında, Lodz'da en soğuk ayda (Ocak) ortalama düşük sıcaklığın 4 °C, en sıcak ayda (Temmuz) ise 25°C olduğu görülmektedir (Tablo 2.1).

Tablo 2.1. Lodz sıcaklık grafiği, 1991-2020 yılları

AYLAR	Min. Sıcaklık (°C)	Max. Sıcaklık (°C)
Ocak	-4	1.2
Şubat	-3.3	2.9
Mart	-0.7	7.4
Nisan	3.6	14.4
Mayıs	8.2	19.4
Haziran	11.6	22.7
Temmuz	13.6	25
Ağustos	13.3	24.6
Eylül	9	19.1
Ekim	5	13
Kasım	1.3	6.8
Aralık	-2.4	2.4

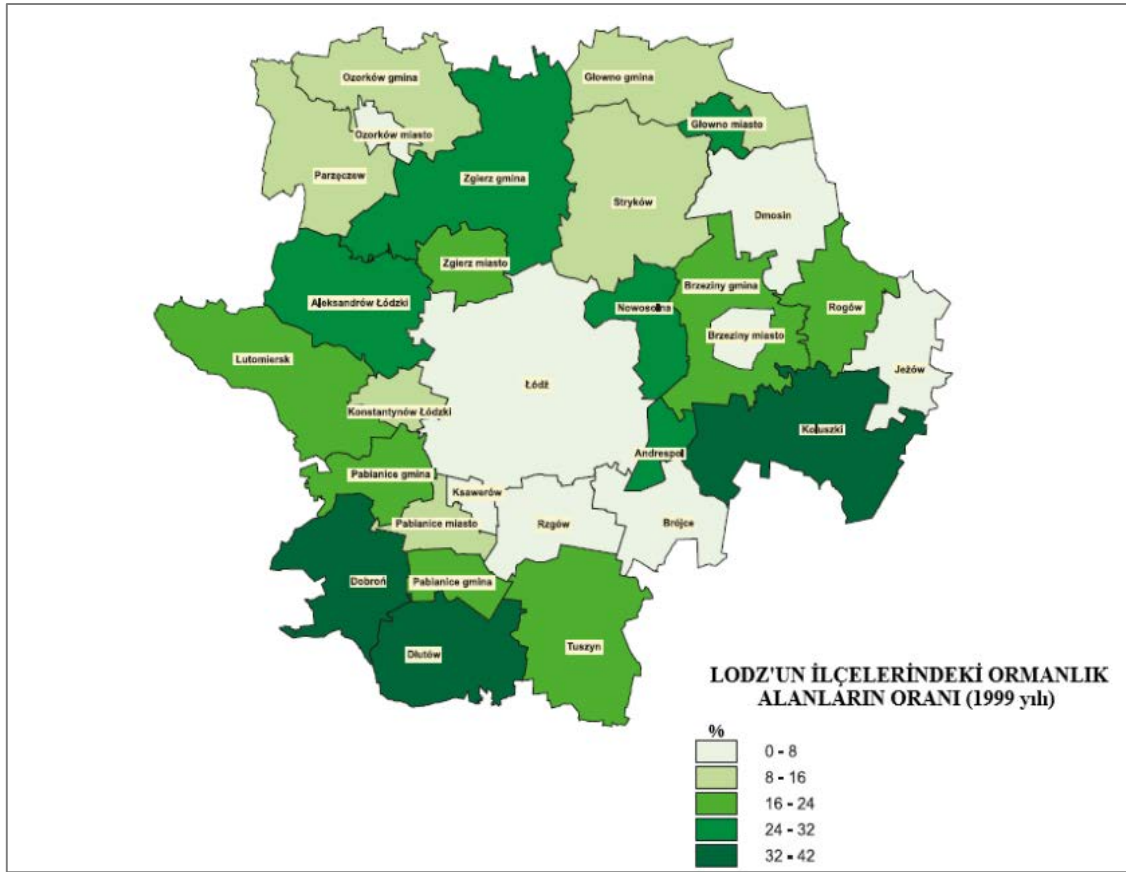

Grafik 2.2. Lodz 1991-2021 Yılları Ortalama Yağış Grafiği

1991-2021 yılları arası ortalama aylık yağış miktarı (yağmur, dolu, kar vb. dahil) verilerine göre (Grafik 2.2); en yağışlı ay 90 mm ile Temmuz'dur. Yağış bakımından en kurak ay; 34 mm yağış miktarı ile Nisan ayıdır. Lodz şehrindeki yıllık ortalama yağış miktarı 585 mm'dir. Ayrıca resmi iklim verilerine göre; şehrinin en yağışlı günleri Ocak, Şubat ve Aralık aylarında, en az yağışlı günleri ise Nisan ayındadır. Yıllık ortalama yağışlı gün sayısı ise 167 gündür (climatedata, 2022).

1.3. Lodz'un Bitki Örtüsü

Bu bölümde temel olarak şehrin sahip olduğu orman vejetasyonu hakkında bilgi verilmesi amaçlanmıştır. Zira şehrin sahip olduğu doğal unsurlar içerisinde çok önemli bir yeri olan ormanlar; endüstrileşme döneminde şiddetli derecede tahrip edilmiş, bu kaynaklar adeta sömürülmüştür. Bu değişim süreci ilerleyen bölümlerde daha detaylı olarak ele alınacaktır.

Şekil 2.4. Łódź'un ilçelerindeki ormanlık alanların oranı, 1999 yılı

Kaynak: (Jakóbczyk-Gryszkiewicz, 2014)

Şekil 2.4 incelendiğinde; 1999 yılında Łódź bölgesi'ndeki ilçelerin ormanlık alanların ortalaması %20,3 iken Łódź'un merkezinde bu oran sadece %7,38'dir (Jakóbczyk-Gryszkiewicz, 2014). Bu ormanlar; çoğunlukla "karışık ormanlar" olarak nitelendirilmektedir.

Łódź'un endüstriyel gelişim döneminde ormanlar ciddi şekilde tahrip edilmiştir. Uzun yıllar tekstil endüstrisinin merkezi olan Łódź'daki düşük orman alanı durumu özetler niteliktedir. Öyle ki; bugünkü Łódź ve çevresinin yer aldığı alan, geçmişte Łódź Ormanı veya Łódzka Ormanı tarafından kaplanmıştı. Zaman içerisinde aşırı kullanım sonucu bu ormandan ancak sadece küçük alanlar günümüze ulaşabilmiştir. Şehrin kuzeyindeki, neredeyse bozulmadan kalmış olan "Łagiewnicki Ormanı" bu alana en iyi örnektir.

Lindner'e göre Łagiewnicki Ormanı, Łódź'un ilkel ormanının (Łódź veya Łódzka Ormanı) bir kalıntısı niteliğindedir (Lindner, 1992). Łagiewnicki ormanı geniş yapraklı ağaçlarla kaplı bir ormandır ve ağırlıklı olarak meşe, gürgen, kızılçam türlerine rastlanır. Birçok kaynak bu ormanı "Avrupa'daki herhangi bir şehrin idari sınırları içinde olabilecek en büyük ormanlık alan" olarak nitelendirmektedir (Jaskulski ve Szmidski, 2015).

1996'da, Łagiewnicki Ormanı, Łódź Hills Peyzaj Parkı'nın (Park Krajobrazowy Wzniesień Łódzkich) da bir parçası olarak koruma altına alınmıştır.

Lodz bölgesindeki en eski yerleşim alanlarından biri Lagiewnicki ormanı çevresinde ortaya çıkmıştır. Özellikle 17. ve 18. yüzyılların sonunda, Łagiewnicki Polonya yerleşim tarihinde önemli bir rol oynamıştır. Öyle ki ormanın içerisinde Lodz'daki en eski tarihi yapılardan olan 2 ahşap şapel bulunmaktadır (Şekil 2.5). 17.yy'dan kalma olduğu düşünülen bu şapeller, kültürel miras kapsamında koruma altına alınmıştır.

Şekil 2.5. Lagiewnicki ormanındaki ahşap şapeller.

Kapliczka Sw. Antoniego (önde), Kapliczka Sw. Rocha i Sebastiana (arkada)

Bitki örtüsü hususunda bahsedilmesi gereken bir diğer unsur; şehir parklarıdır. 20.yy başlarında Avrupa'daki şehircilik akımlarından etkilenerek, bölgedeki yeşil alanlarının arttırılması için şehir parklarının oluşturulması hedeflenmiştir. 2022 yılı itibari ile Lodz şehrinde 40 adet şehir parkı mevcuttur.

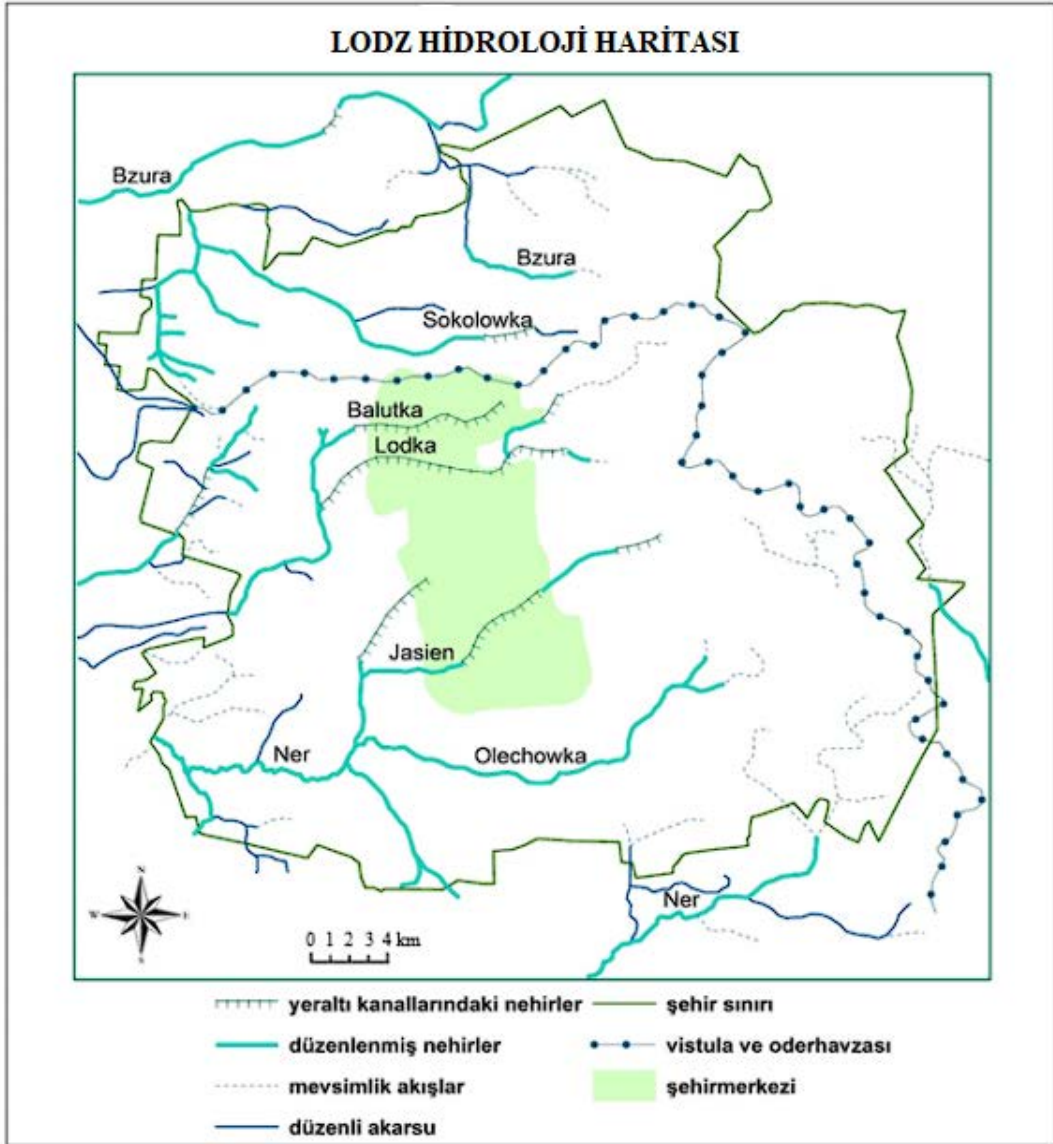
1.4. Hidrografya Özellikleri

Polonya; Oder ve Vistula Nehirlerinin oluşturduğu iki büyük nehir sistemine sahiptir. Łódź şehri, bu iki büyük nehirin havzasına yakın bir konumda yer almaktadır. Vistula ve Oder nehirlerinin su havzası bölgesindeki konumu, Lodz'daki nehirleri adeta merkezsiz kılmaktadır (Koter, 1973).

Łódź Bölgesi, en büyüğü Łódź Havzası ve Kujawsko-Mazowiecki bölgesi olan birkaç hidrolojik bölgeyi kapsar. Şehirdeki nehirler; ağırlıklı olarak Łódź Havzası'nın yeraltı su kaynakları, yağmur ve kar yağışları ile beslenmektedir.

Lodz bölgesinde toplam uzunluğu 125,6 km olan 19 nehir bulunmaktadır (Biezanowski, 2003). Bunların yanı sıra çok sayıda küçük nehir de mevcuttur. Bölgedeki en büyük ana nehirler; Warta, Ner, Bzura, Rawka ve Pilica olup; Jasień nehri şehirdeki, en büyük ve en uzun (12,7 km) olan nehirdir (Şekil 2.6). Lodka ve Jasien nehirleri 19.yy.da bölgedeki tekstil endüstrisinin doğmasını sağladığından dolayı kültürel miras açısından önem taşımaktadır.

Nehirlerin akış hızı az ve taşıdığı su hacmi oldukça düşüktür. Ancak bu hidrolojik durumun yaklaşık 150 yıl önce tam tersi olduğunu belirtmek gerekir. Łódź nehir ağı uzunluğunun, sanayi öncesi dönemde en az üç kat daha uzun olduğu belirtilmektedir (Jokiel ve Maksymiuk, 2002).

Şekil 2.6. Lodz hidroloji haritası

Kaynak: (Harita oluşturulurken; Jeğruszkiewicz, J. vd., 2015 makalesindeki harita baz alınmıştır.)

Endüstrileşme süreci su kaynaklarının aşırı kullanımı ve dolayısıyla da kirlenmesine sebep olmuştur. Günümüzde Lodz'daki nehirleri yüzeyde görmek neredeyse imkansız hale gelmiş olup; bu nehirlerin çoğu özel işlemlerle yer altı kanallarına alınmıştır. Bunun yanı sıra; şehirde çok sayıda yapay gölet ve su rezervuarı bulunmaktadır.

Şekil 2.7. Park Helenow'daki yapay gölet

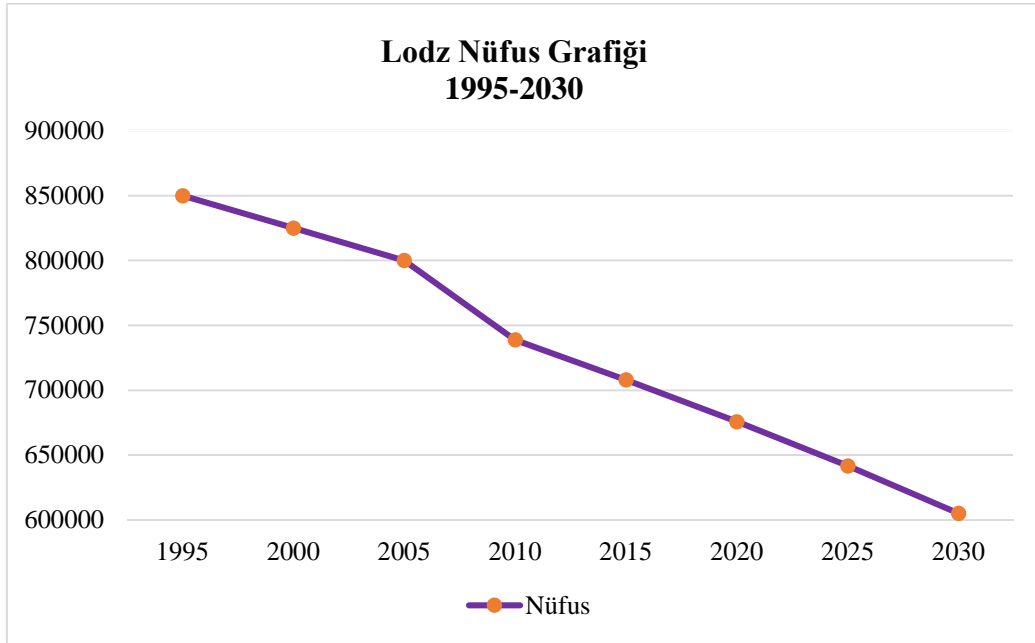
Çoğunlukla büyük parklar içerisinde inşa edilmiş olan bu göletler şehir merkezindeki temel su sistemlerini oluşturmakta ve bu göletlerin çoğu kanallar altından akan nehirlerden beslenmektedir. Örneğin; Helenów Park'taki bu gölet Lodka vadisinin üzerine inşa edilmiştir (Şekil 2.7). Şehirde kanallara gömülen bu büyük nehirlerin yeniden restore edilip, doğal manzaraya tekrar kazandırılması hususunda çeşitli projeler yapıldığını belirtmekte fayda vardır.

Lodz'un hidrolojik özelliklerinde son olarak değinilecek konu yeraltı sularıdır. Kuvaterner döneminden kalan yeraltı sularının derinliği yer yer 15 ile 115 m arasında değişmektedir (Matusik, 2019). Ancak Lodz şehir merkezindeki yeraltı suyu seviyesi oldukça düşüktür. Geçmiş dönemlerde bu bölgede; Łódź Havzası'nın sahip olduğu subartezyen Kretase sularından oluşan devasa bir yeraltı rezervuarı olduğu belirtilmiştir (Matusik, 2019). Ancak bu kaynaklar çok hızlı bir şekilde tüketildiğinden dolayı, su seviyelerinde ciddi azalmalar meydana gelmiştir.

2. Lodz'un Beşeri Coğrafya Özellikleri

2.1. Demografik Özellikler

Lodz şehrinin 2021 sayımlarına göre nüfusu 670, 395 kişi olarak tespit edilmiştir ve bu nüfus miktarı Lodz'u Polonya'nın 3. büyük şehri yapmaktadır (PopulationStat, 2021). Nüfus verileri incelendiğinde; Lodz şehrinde demografik problemlerin olduğu ortaya çıkar. Öyle ki hem doğal nüfus artışındaki azalma hem de yüksek göç oranları sebebi ile şehrin nüfusu yıldan yıla hızla ve sürekli bir şekilde azalmakta ve 2030 yılı öngörülürü de bu görüşü desteklemektedir (Grafik 2.3).

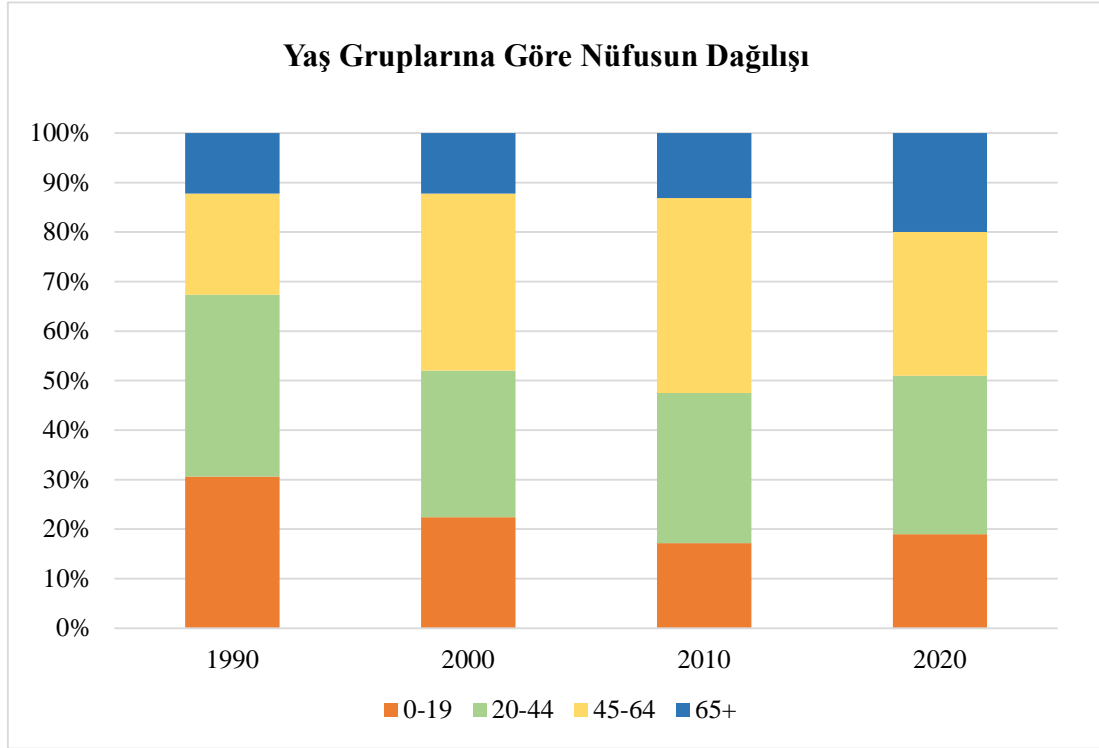
Grafik 2.3. Lodz nüfus grafiği

Kaynak: (Nüfus verileri; PopulationStat, 2021'den alınmıştır.)

1995 yılından beri bölgedeki göçlerde artış meydana gelmiştir. Şehrin, ülkenin başkenti Varşova'ya yakınlığı sebebi ile göçler özellikle bu yöne doğru gerçekleşmekte olup; başkentteki iş imkanları ve yüksek maaşlar birçok kişi için cazip gelmektedir. Göç edenlerin çoğunlukla yüksek eğitime sahip olması, şehrin kalkınması üzerinde olumsuz bir etkiye sahiptir.

Göçlerin yanı sıra nüfusun azalmasına sebep olan bir diğer etken, şehirdeki yüksek ölüm oranıdır (ulusal ortalamaya göre daha yüksek bir ölüm oranı). Ancak bu oranın iyileşen sağlık koşullarına bağlı olarak son yıllarda düşüşe geçtiğini belirtmek gerekir.

Demografik yapıda meydana gelen tüm bu negatif gelişmeler nüfusta ciddi bir yaşlanma sorununa yol açmaktadır. 65 yaş üstü kişilerin oranı 2000'de %14'e; 2010'da %15'e ve 2020 yılında ise %20'ye yükselmiştir (Grafik 2.4). Merkezi İstatistik Dairesi'nin hazırladığı projeksiyonlara göre; 65+ yaş üstü nüfusun 2035 yılında %25 seviyelerine çıkacağı tahmin ediliyor. Bundan dolayı; nüfusun azalmasını yavaşlatmak ve yaşlanmasını engellemek adına son yıllarda yoğun çalışmalar yapılmaktadır.

Grafik 2.4. Yaş gruplarına göre nüfusun dağılışı

Kaynak: (Nüfus verileri; Population Stat, 2021'den alınmıştır.)

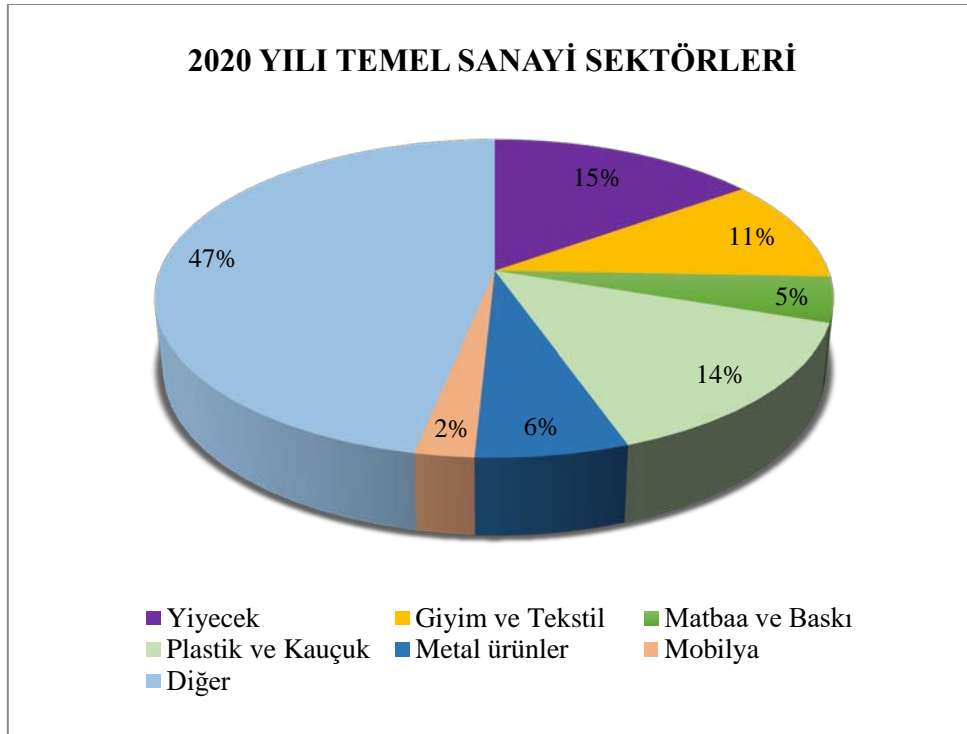
2.2. Ekonomik Özellikler

Łódz bölgesi, uzun süre güçlü bir endüstri merkezi olarak karakterize edilmiştir. Ancak belirli dönemler atlatan şehrin ekonomisi dönüşüm geçirerek 1997 yılından itibaren yeni bir karakter kazanmaya başlamıştır. Bu dönüşüm için en büyük adım; 1997 yılında yaklaşık 140 hektarlık alanı kaplayan Lodz Özel Ekonomik Bölgesi'nin (*Łódzka Specjalna Strefa Ekonomiczna – ŁSSE*) oluşturulması ile atılmıştır.

Yapılan bu hamle ile bölgeye özellikle yabancı yatırımların teşviki sağlanmış olup; bölge Polonya'nın en başarılı ekonomik bölgelerinden birisi haline gelmiştir. Yatırımları bu bölgeye çeken şüphesiz Lodz'un sahip olduğu bazı güçlü yönleri ile mümkün olmuştur. Bunlar:

- a. Lodz şehrinin ülkenin merkezi konumunda yer alan coğrafi konumu sebebiyle, otoyol kavşaklarına yakın olması.
- b. Geçmişten miras kalan endüstriyel gelenekler ile iyi eğitilmiş ve ucuz iş gücüne sahip olması.
- c. Diğer büyük şehirlere nazaran daha ucuz arazi imkanı sağlaması.
- d. Bölgede önemli bir enerji üretim merkezinin varlığı.
- e. Yatırımcılar için uygulanan vergi muafiyetleri, çalışanlara finansman yardımının sağlanması gibi ekonomik politikalarıdır (Jakóbczyk-Gryszkiewicz ve Marcińczak, 2007).

Yukarıda belirtilen tüm bu özellikler, bölgeye birçok yabancı yatırımı çekmiştir. Günümüzde şehirde en önde gelen ekonomik sektör ticaret ve hizmet sektörüdür. Bölge, Dell, Bosch-Siemens, Gillette, Indesit gibi birçok tanınmış uluslararası şirketin merkezliğine ev sahipliği yapmaktadır. Bunlara ek olarak Polonya'nın en büyük şirketlerinin merkezleri de bu bölgede bulunmaktadır. 2019 yılı Haziran ayı itibariyle bölgede 2.711'i yabancı sermayeli olmak üzere 21.734 ticari şirket bulunmakta ve Łódzkie bölgesindeki tüm şirketlerin %12,47'sini yabancı firmalar oluşturmaktadır (Cudny, 2012).

Grafik 2.5. 2020 yılı temel sanayi sektörleri

Kaynak: (Veriler; Urząd Statystyczny w Łodzi, 2020'den alınmıştır.)

2020 yılına göre bölgesel gelirin en yüksek paylarına sahip üç sektör şunlardır:

- % 29,9'lük oran ile sanayi sektörü.
- %27,4'lük oran ile ticaret, motorlu kara taşıtlarının onarımı, nakliye ve depolama, konaklama ve yemek sektörü, bilgi ve iletişim sektörü.
- %24,0'lük oran ile diğer hizmetler (Urząd Statystyczny w Łodzi, 2020).

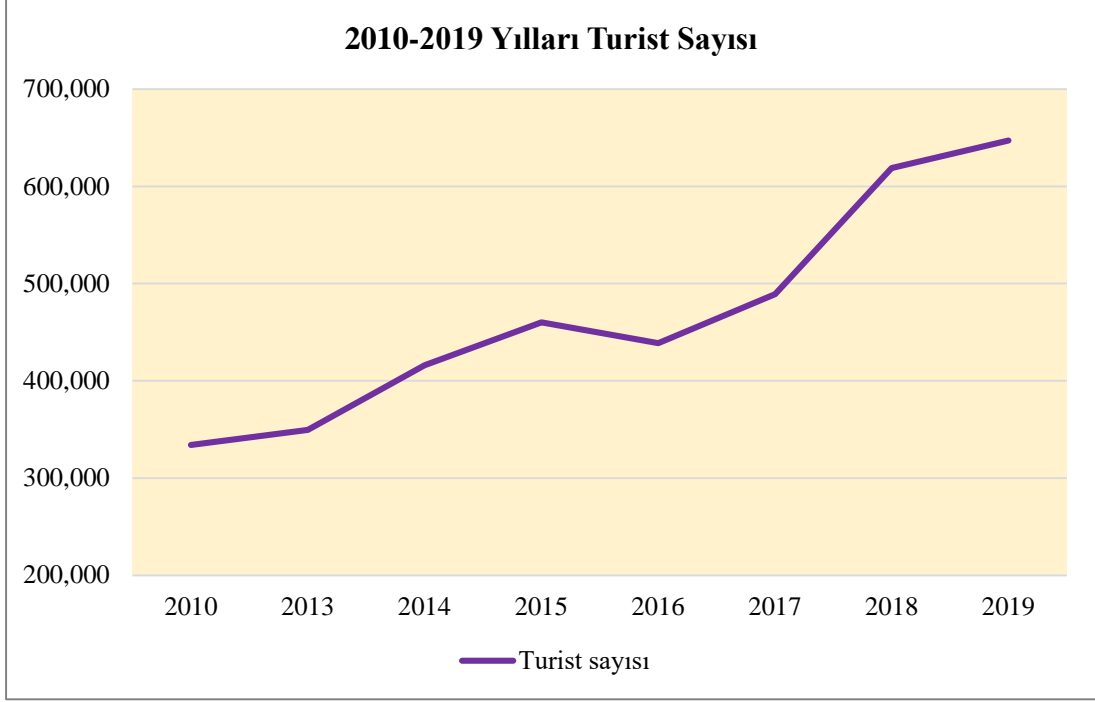
Grafik 2.5'de 2020 yılındaki temel sanayi sektörleri belirtilmiştir. Bir zamanların tekstil imparatorluğuna sahip olan bölgede tekstil endüstrisi (üretim ölçeği oldukça dar olsa da) halen devam etmektedir.

2.3. Turizm Özellikleri

Lodz, sahip olduğu kültürel ve endüstriyel mirası ile turizm için önemli bir potansiyel oluşturmaktadır. Şehir, Varşova ve Gdansk gibi şehirlerin aksine, savaşlardan fiziksel olarak fazla zarar görmediği için, kültürel mirasın unsurları günümüze ulaşabilmiştir. Öyle ki; Polonya'da endüstriyel mirasın en yoğun olduğu şehir %7,6'lık oran ile Łódź'dur (Krakowiak, 2015). Çoğunlukla 19. ve 20. yüzyıla ait bu mirasın korunarak, şehrin yeni kimliğinde kullanılmasına karar verilmiştir.

Polonya'nın 2004 yılında Avrupa Birliği'ne katılması ile çeşitli AB fonlarından yararlanma imkanı bulan Lodz şehrinde, kültürel ve endüstriyel mirasın yenilenmesine dair çeşitli projeler gerçekleştirilmektedir (Bu konu ile ilgili daha detaylı bilgiye Bölüm 7'de yer verilmiştir).

2015 yılında Polonya Cumhurbaşkanı, Łódź'daki en değerli kültür nesnelere "Łódź - bir sanayi kentinin çok kültürlü manzarası" başlığı altında tarihi miras ilan ederek, koruma altına almıştır. Tarihi miras öğeleri temelde 2 başlığa ayrılmıştır: Doğal ve beşeri miras öğeleri. Doğal öğeler; Lagiewnicki Ormanı, bazı tarihi park ve bahçelerin içinde yer aldığı doğal peyzajı kapsamaktadır. Beşeri öğelerde; 19 ve 20. yy'dan kalma sanayi kompleksleri, endüstriyel binalar, geçmişteki büyük sanayicilerin saray ve villaları, işçi konutları, dini yapıtlar, Yahudi Gettosu yer almaktadır. Tüm bu tarihi öğelerin korunması ve tanıtılması, turizm için büyük bir potansiyel oluşturmaktadır.

Grafik 2.6. 2010- 2019 yılları turist sayısı

Kaynak: (Veriler; Statistical Office in Lodz, 2019'dan alınmıştır.)

Şehirdeki yerli ve yabancı turist sayısında yıllar içinde gözle görülür değişimler meydana gelmiştir (Grafik 2.6). 2016 yılından itibaren şehri ziyaret eden turist sayısında bir artış yaşanmaya başlamış ve her geçen yıl artmaya da devam etmektedir. Şehirdeki turist sayısındaki artışla doğru orantılı olarak, otel sayılarında da artış gözlemlenmiştir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

LODZ VE ÇEVRESİ'NİN SON BUZUL ÇAĞI VE SONRASINDAKİ DOĞAL ORTAM ÖZELLİKLERİ

1. Son Buzul Çağı Öncesi Polonya ve Lodz Çevresi

Günümüzden 2.58 milyon yıl önce yani Kuvaterner'de sıcaklıklardaki düşüşler sebebi ile iklimde belirgin bir soğuma meydana gelmiştir. Buna bağlı olarak, kar yağışları artmış ve İskandinav Yarımadası'nda kalın bir buzul tabakası gelişmiştir. İskandinav buzul örtüsü olarak bilinen bu buzullar, Pleistosen boyunca Polonya topraklarında; Polonya topografyasını şekillendirmiştir (Marks, 2004).

Jeolojik veriler, Polonya'daki en eski buzullaşmaların yaklaşık 1.250.000 yıl önce meydana geldiğini göstermektedir (Marks ve Lindner, 1994). Bunu takip eden Erken Pleistosen dönemi içerisinde; Narewian, Nidanian Buzullaşmaları, Orta Pleistosen'de; Sanian 1, Sanian 2, Liwiecian, Krznanian, Odranian Buzullaşmaları ve son olarak Geç Pleistosen döneminde meydana gelen Vistulian Buzullaşması olmak üzere toplam 8 ayrı buzul örtüsü tarafından bölge işgal edilmiştir.

Polonya literatüründe geleneksel olarak ülkenin bugünkü manzarasında etkili olan buzullaşma dönemleri 3 ana başlıkta ele alınmaktadır; Erken Pleistosen (Podlasie) Buzullaşması, Orta Pleistosen Buzullaşması (Güney ve Orta Polonya buzullaşması), ve son olarak Geç Plesitosen (Kuzey Polonya veya Vistula) Buzullaşması (Tablo 2.2). Bu dönemler arasında ise interglasyal (daha sıcak) dönemler yaşanmıştır.

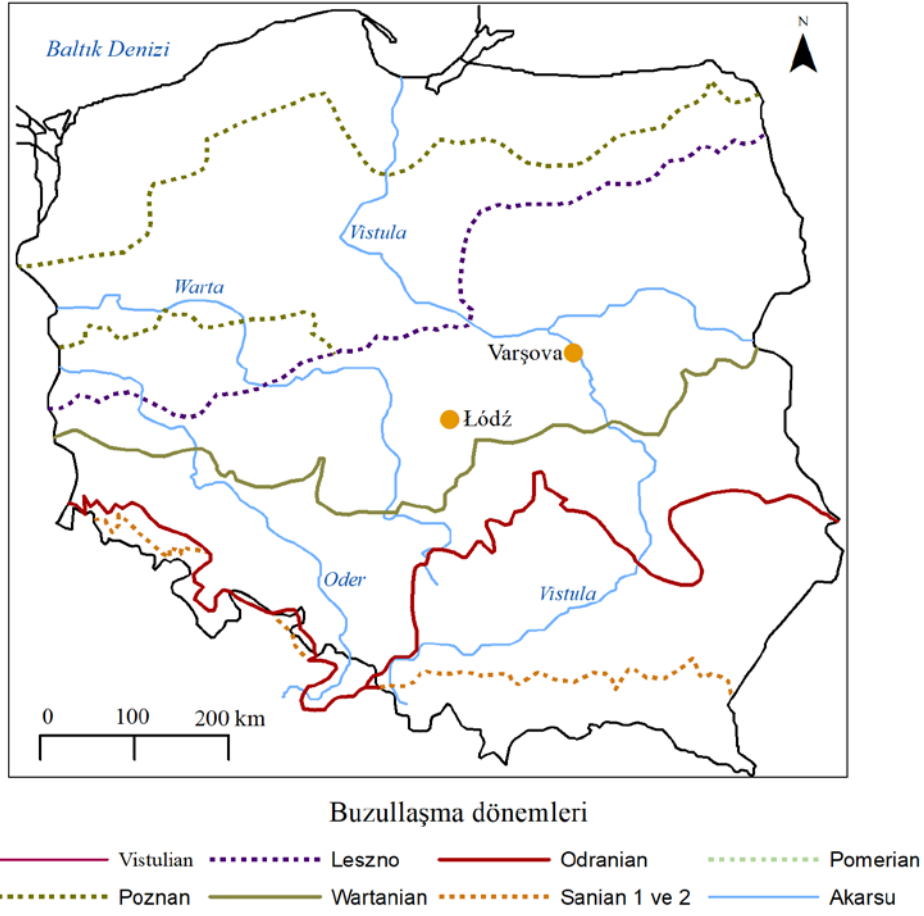
Tablo 2.2. Polonya'daki Pleistosen buzullarının etki alanları (Rdzany, 2009)

1. Geç Pleistosen (Kuzey Polonya/Vistula) Buzullaşması (122.000 – 11.000 yıl önce)	Bu buzullaşma çoğunlukla ülkenin kuzey kesmini (Baltık denizi ve çevresi) kapsar. Polonya'nın batısında buz tabakası Zielona Dağları ve Leszno'ya, doğusunda Nidzica ve Augustow'a kadar ulaştı.
2. Orta Pleistosen (Güney ve Orta Polonya) Buzullaşması (562.000 – 132. 000 yıl önce)	Orta Polonya'daki plato kuşağının kuzey ucuna ve Vistula vadisine, Güney Polonya'da ise Karpatlar ve Südetler'e kadar ulaştı. (Karpatlar'da deniz seviyesinden 450 m, Südetler'de ise 600 m yüksekliğe ulaştığı öngörülmektedir.)
3. Erken Pleistosen (Podlasie) Buzullaşması (1.200.000 – 950.000 yıl önce)	Polonya'nın kuzeydoğusunda Lublin Platasonu'nun kuzey kısmındaki Plock'a kadar ulaştı.

Polonya'da Erken Pleistosen'de iki ayrı buzul yayılım göstermiştir. Bu dönemin ilk buz tabakası olan Narewian buzullaşması, kuzeydoğu Polonya'da Lublin Platosu'nun kuzey kısmına kadar yayılım göstermiştir. İkinci buzul tabakası olan Nidanian buz tabakası, Wiekopolska Ovası'nı işgal ederek, Batı Polonya'da konumlanan Aşağı Silezya'ya kadar ulaşmıştır (Lindner, 2004).

Erken-Orta Pleistosen geçişinde (1.2-0.8 myö); 100 bin yıllık Milankoviç döngülerinin etkisinin artmasına bağlı olarak, buzullaşmaların şiddeti ve süresi artmaya başlamıştır (Çiner ve Sarıkaya, 2013). Orta Pleistosen içerisinde, Güney Polonya Buzullaşması olarak da adlandırılan Sanian 1 ve Sanian 2 (veya San 1- 2 buzulları) buzulları Güney Polonya Platoları'na ilerleyerek Sudetler ve Karpatlar'ın kuzey yamaçlarında vadi buzulları oluşturmuştur (Lindner, 2001). Şekil 3.8'de de görüldüğü üzere Polonya'daki en kapsamlı buzullaşma olan Sanian 1 ve 2 buzulları Lodz şehri de dahil olmak üzere, ülke topraklarının büyük bir kısmını işgal etmiştir. Bu buzul tabakaları ülkedeki Pleistosen buzullaşmasının en güney sınırını oluşturmaktadır. Sanian 2 buzullaşmasını takip eden dönemde iklim koşullarının ısınması ile Mazovian interglasyal dönemine girilmiştir. Odra Buzullaşmasına kadar birkaç glasyal ve interglasyal dönem daha yaşanmıştır.

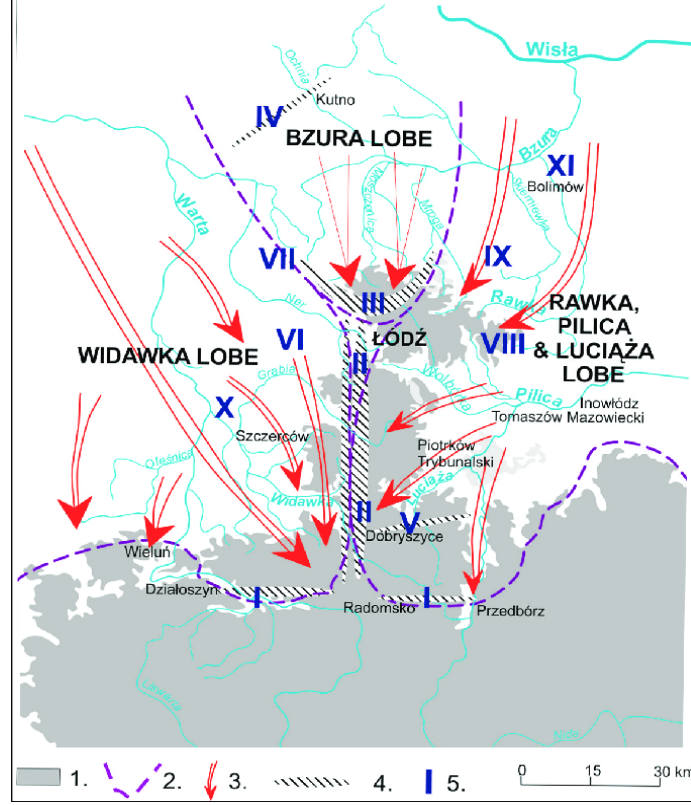
POLONYA'DA PLEİSTOSEN BUZULLAŞMASININ SINIRLARI

Şekil 3.8. Polonya’da Pleistosen buzullaşmasının sınırları

Kaynak: (Harita; Leszek Marks’ın 2005, “Pleistocene glacial limits in the territory of Poland” makalesinden taslak alınarak çizilmiştir.)

Polonya’da Orta Pleistosenin ana buzullaşması olarak kabul edilen Odra buz örtüsü (veya Odranian buzulu) kuzeybatıdan Kraków-Częstochowa Yaylası’na, Świętokrzyskie Dağları’na ulaşmış ve Sandomierz bölgesi ile Lublin Platosu’nun bir bölümünü kaplamıştır (Marks, 1995). Odra buzullaşmasının Warta aşaması, bazı çalışmalarda ayrı bir buzullaşma (Warta buzullaşması) şeklinde ayırt edilmektedir. Warta buz örtüsü ise batı Polonya’da güneye doğru ilerleyerek, burada Wielkopolska, Mazowsze, Podlasie ve Lodz Platolarını işgal etmiştir (Baraniecka, 1971; Krupiński ve Marks, 1993). Böylece Lodz şehri, Pleistosendeki 2. buzullaşma sürecini yaşamıştır. Lodz Platosu’nda ilerleyen buz örtüsü, topografik engellerle karşılaşınca Widawka ve Rawka olmak üzere iki ayrı loba ayrılmıştır (Şekil 3.9).

Şekil 3.9. Warta Buzullaşması sırasında Lodz bölgesindeki buzul lobları (Turkowska, 2006)

Warta buz tabakasının sınırı, batı kısımda yer alan moren depolarıyla belirlenmiş olup; maksimum limitinin tahminen 130-160 bin yıl önce geliştiği hesaplanmıştır (Paepe vd., 1996). Bu tarih; Orta Pleistosen döneminin sonu olarak kabul edilir.

2. Son Buzul Maksimumu Sırasında Lodz ve Çevresi

Geç Pleistosen'de (126-11.7 byö) Würm (Polonya'da Vistula veya Vistulian buzullaşması) olarak da bilinen dönem içerisinde MIS-4 (71 byö) ve MIS-2 (24 byö) olmak üzere iki adet büyük buzul dönemi gerçekleşmiştir (Çiner ve Sarıkaya, 2013). Günümüzden yaklaşık olarak 20.000 yıl önce meydana gelen Son Buzul Maksimumu olarak adlandırılan dönemde buzullaşmaların şiddeti iyice artmış olup; Avrupa ve birçok orta enlem bölgelerinde buzullar çok geniş boyutlara ulaşmışlardır (Çiner ve Sarıkaya, 2013). Böylece Avrupa'da en geniş yayılımına ulaşan İskandinav buzul örtüsü, Almanya, İngiltere, İrlanda, Polonya ve Rusya Ovasının kuzeybatı kısmını buzul hakimiyeti altına almıştır (Polonya'da bu buzullaşma dönemi Kuzey Polonya Buzullaşması olarak tanımlanmıştır).

Son Buzul Maksimumu'nda; Polonya'nın daha çok kuzey ve belirli oranda orta kısmını kaplayan son İskandinav buz tabakası Płock lobu olarak adlandırılmış ve 22.9 ile 18.7 bin yıl öncesine tarihlendirilmiştir (Roman, 2019). Güney Wielkopolska, Pomerania, Kujawy ve Mazury'i işgal eden buz tabakası Leszno ve Poznań olmak üzere 2 ayrı evrede hareketini ilerletmiştir. Płock buz lobunun kapladığı alan ülkenin batısında kesin olarak tanımlanmış; ancak orta ve doğu kesiminde yer şekillerinin belirsiz kökeni nedeniyle halen daha kesin olarak belirlenememiştir. Bununla birlikte, Płock lobunun SBM'de Lodz bölgesine tam olarak ulaşamadığını belirtmek gerekir.

Polonya'nın güneyine doğru ilerleyen İskandinav buz örtüsü var olan drenaj sistemlerini engellemeye başlamış ve Varşova Havzasında geniş buzul göllerinin gelişmesine neden olmuştur (Marks, 2005). Öyle ki bu dönemde suların kara buzullarında toplanması ile deniz seviyelerinde düşüşler meydana gelmiş ve Polonya'nın kuzeyinde yer alan Baltık Denizi, buzlarla çevrili bir tatlı su gölü haline dönüşmüştür. Bitki örtüsünde de önemli değişimler meydana gelmiş olup; permafrost toprakları ve tundra biyomu Orta Avrupa'da geniş bir alana yayılmıştır. Lodz çevresinde uzun yıllar boyunca kalıcı permafrost toprakları gelişmiştir.

İklimdeki ısınmaya bağlı olarak (yaklaşık 11,7 bin yıl önce) İskandinav buzul örtüsünün geri çekilmeye başlamasıyla Son Buzul Çağı sona ermiş ve Holosen dönemine geçilmiştir. Böylece Kuzey Polonya buzullaşması da sona ermiştir.

3. Son Buzul Çağı Sonrası Lodz Çevresinde Meydana Gelen Değişimler

Son Buzul Çağı sonrasında günümüze kadarki süreçte Łódź ve çevresinin doğal ortamında önemli değişimler meydana gelmiştir. İskandinav buzul örtüsü kuzeye doğru geri çekilme sürecinde bölgenin arazi formu ve doğal kaynakları şekillenmeye başlamış ve Lodz'un manzarası büyük ölçüde bu buz tabakasının geri çekilme aktivitesi ile birlikte şekillenmiştir. Eski buzul manzarasının öğeleri olan buzul vadileri, moren setleri çoğunlukla Orta Polonya ovalarında gözlemlenmektedir. Kentin kuzey ve kuzeydoğu kesiminde, Warta buzulunun sınırında oluşan kil, kum, çakıl, silt gibi malzemeler içeren drumlinler bulunmaktadır.

Bölge peyzajında buzulların eserleri olan eratik kayalara da sıklıkla rastlanmaktadır. Öyle ki bu kayalar şehirdeki bazı parklara yerleştirilmiş ve yasal olarak koruma altına alınmıştır (Şekil 3.10).

Şekil 3.10. Lodz, Sienkiewicz Parkı'nda sergilenen bir eratik kaya

3.1. Su Kaynaklarının Gelişimi ve Değişen Bitki Örtüsü

Şüphesiz ki Lodz ve çevresinde Son Buzul Çağı ardından meydana gelen çevresel değişimlerin en büyük etkileri su kaynakları ve bitki örtüsünde meydana gelmiştir. İklimin ısınması ile erimeye başlayan dev buz tabakaları şiddetli taşkınlara yol açarak, deniz seviyeleri ve diğer su kaynaklarının seviyelerinde yükselmelere yol açmıştır. Uzun yıllardır buz tabakalarının aşındırmasına bağlı olarak oluşmuş olan nehir yatakları ve çukurluk alanlarda çok sayıda göl ve yoğun akarsu ağları meydana gelmiştir. Böylece Lodz bölgesi zengin bir su kaynağına sahip olmuştur.

Kuzeye doğru çekilen buzulların bıraktığı moren depoları ve buzullardan eriyen sular, bu bölgede geniş bataklık alanlar ve küçük göllerden oluşan bozuk bir drenaj ağının gelişmesine yol açmış; bu araziler daha sonra yayvan ve iğne yapraklı ağaçlardan oluşan kesif ormanlarla kaplanmıştır. Öyle ki; Łódź bölgesinin bataklık ve odunsu karakteri uzun yıllar bölgeye hakim olmuştur (Flatt, 1853).

Son Buzul Çağı'ndan bu yana Łódź bölgesinin bitki örtüsünde de önemli değişimler meydana gelmiştir. Buzullar geriledikçe bitkilerin yaşam alanları genişlemiş; öncesinde buz ve tundra örtüsüyle kaplı olan alanlarda; zengin iğne ve geniş yapraklı karışık ormanlar gelişmiştir. Göl çökeltileri ve turba bataklıklarında korunan polen analizlerinden çıkan sonuçlar, bitki örtüsündeki bu değişimi desteklemektedir.

Örneğin; Łódź yakınlarında Warta nehri vadisinde konumlanan Kozmin Las sitesindeki organik tortulların keşfi, bu taşkın yatağında SBM'den beri meydana gelen değişimlere ışık tutmuştur (Şekil 3.11). Bu nehir vadisinde oldukça iyi korunmuş olan ağaçların kalıntıları geçmişteki nehir süreçleri, iklim ve bitki toplulukları hakkında detaylı bilgiler sağlamıştır (Peters-Zganiacz, 2013). Taşkınlar sebebi ile ağaçlar ve çeşitli bitki kalıntıları nehre taşınarak burada birikmiştir.

Şekil 3.11: Kozmin Las sahasındaki Genç Dryas orman kalıntıları (Peters-Zganiacz, 2013)

Bölgede, doğal ortamdaki değişimler ardından gelişen ormanlardan en önemlisi, Lagiewnicki Ormanıdır. Lodz'un ilkel ormanının bir kalıntısı olarak betimlenen bu orman Pleistosen dönemi boyunca birkaç kez İskandinav buzul örtüsü ile kaplanmıştır.

Özetle bugünkü Lodz Bölgesi yoğun bir orman örtüsüne sahip olmuştur. Öyle ki 18.yy başında yapılan ölçüm ve incelemelere göre alanın %70'inin ormanlık olduğu hesaplanmıştır (Flatt, 1853). Sonuç olarak gelişen doğal ortam koşulları sonucu; orman, su kaynakları, bitki ve hayvan topluluklarında önemli artışlar meydana gelmiştir. Buna bağlı olarak özellikle Kuzey ve Orta Avrupa'ya göçlerle birlikte, değişen bu doğal ortamların tarihsel gelişimleri başlamıştır.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

İLK YERLEŞMELERİN KURULUŞUNDAN 19 YY'A KADAR GEÇEN SÜREDE LODZ ŞEHİRİ

Yıllarca izole bir alan olarak kalan Lodz bölgesinin tarihi diğer Avrupa şehirleri gibi çok eskiye dayanmamaktadır. Bölgenin تنها konumu, yoğun ve gür orman örtüsü, bataklık alanların varlığı, şehrin doğrudan su havzasının yakınında olması, Polonya geneline göre nispeten yüksek bir tepede yer alması gibi doğal ortam özellikleri ile Lodz, uzun yıllar yerleşime ve gelişime çok imkan vermeyen bir saha olmuştur. Öyle ki birçok kaynakta bu bölge 19.yy başlarına kadar “vahşi ve erişilemeyen alan” olarak nitelendirilmiştir. Ancak alanın bu zorlu koşulları ileride Lodz’da büyük bir endüstri merkezinin doğmasını sağlayacaktır.

Bölgedeki ilk yerleşimlerin tarihi iklimin daha yaşanabilir bir hal aldığı, Orta Çağ Sıcak dönemine (Medieval Warm Period) denk gelmektedir. Lodz şehir tarihinin daha net ve anlaşılabilir olması adına kronolojik bir grafiği hazırlanmıştır (Tablo 4.1). Ancak, şehrin Orta Çağ Yerleşimleri ele alınmadan önce bölgenin tarih öncesi yerleşimleri hakkında kısaca bir bilgi verilmiştir.

Tablo 4.1. Lodz şehrinin kronolojisi

<i>Tarih</i>	<i>Önemli gelişmeler</i>
<i>11.yy - 12. yy</i>	Günümüz Lodz topraklarının bir kısmı Łęczyca Eyaleti (bazı kaynaklara göre Łęczyca ülkesi) sınırları içerisinde bulunuyordu.
<i>1332</i>	Lodz’un ilk kez yazılı kaynaklarda “Łodzia köyü” olarak belgelendirilmesi.
<i>1410</i>	Łodzia köyünün karşısında, Ostroga nehrinin (bugünkü Łódka nehri) kuzeyinde askeri birliklere hizmet etmek amacı ile “Ostroga” adlı yerleşmenin kurulması.
<i>1414</i>	Łódzia köyünün Piskoposun çiftliğine dönüştürülerek Ostraga köyü olarak adlandırılmaya başlanması. (16. yüzyıldan itibaren Stara Łódź/Stara Wieś olarak adlandırılmıştır).

Tablo 4.1. Tablonun devamı

1423	Dönemin kralı Władysław Jagiello tarafından Lodz'a konum ayrıcalığı sebebi ile şehir statüsünün verilmesi.
1428	Jasień nehri üzerinde "Księży Młyn" değirmeninin inşa edilmesi (Bu değirmen daha sonra tekstil fabrikalarına hizmet etmiştir).
1550-1650	Tarımsal karakteri ile öne çıkan Łódź'un yakınındaki köylerin ihtiyaçlarını karşılayan yerel bir merkez haline gelmesi.
1793	1569'dan beri devam eden Polonya-Litvanya Birliğinin bozulmasıyla birlikte tüm ülkenin Prusya hakimiyetine girmesi.
1793-1806	Lodz çevresinde yerleşmelerin artması ve küçük ölçekte cam işçiliği ile ilgilenen endüstriyel alanların kurulması.
1815	Łódź'un Rus İmparatorluğu ile bağlantılı olan Polonya Krallığı'nın hakimiyeti altına geçmesi.
1820	Rajmund Rembieliński'nin, Lodz'un doğal potansiyelini fark ederek tekstil sanayinin merkezi haline getirilmesine dair bir rapor hazırlaması.
1821-1823	Şehrin dönüm noktası: Jasień nehri üzerinde keten ve pamuk işleyecek ilk sanayi yerleşimi olan "Nowe Miasto"nun kurulması. İlk tekstil yatırımcılarının şehre gelmeye başlaması.
1827	Lodka nehir üzerinde bir keten-pamuk işleme fabrikasıyla ilişkili olan bir yerleşimin kurulması.
1838	Ludwig Geyer'in White Factory adıyla Krallıktaki en büyük pamuk işleme fabrikasını açması.
1865, 1903	Varşova ve Kalisz'e giden tren yollarının inşa edilmesi.
1914-1918	Polonya'nın Almanlar tarafından işgal edilmesi.

Tablo 4.1. Tablonun devamı

1918-1939	Tekrar bağımsızlığını kazanan ülkede İkinci Polonya Cumhuriyeti'nin kurulması ve Lodz'un ülkenin en büyük ikinci şehri haline gelmesi.
1939-1945	II. Dünya Savaşı'nın başlaması ile Polonya'nın tekrar Nazi Almanya'sı tarafından işgal edilmesi ve Lodz'un 3. Reich'e dahil edilerek kentte bir Yahudi Gettosu kurulması.
1945-1988	Sovyetler Birliği'nin Polonya'yı işgal etmesi ve ülkenin komünizm ile yönetilmeye başlandı.
1989	Ülkenin tekrar bağımsızlığını kazanması ve Polonya Cumhuriyeti adını alması.
2004	Polonya'nın Avrupa Birliği'ne katılması. AB'den sağlanan fonların özellikle Lodz şehrindeki bazı projelerin gerçekleşmesine imkan sağlaması.

Bu grafik; "Ilustrowana Encyklopedia Historii Lodzi Ansiklopedi serisi" (1-12 cilt arası), Oscar Flatt'in 1853 tarihli "Opis miasta Łodzi pod względem historycznym, statystycznym i przemysłowym" eseri, Marek Koter'in 1969 tarihli "Geneza układu przestrzennego Łodzi przemysłowej" eserinden elde edilen verilerle hazırlanmıştır.

1. Lodz Şehrine Dair İlk Arkeolojik Kayıtlar

Literatürde, Lodz'un tarih öncesi yerleşimlerine dair çok az bilgi bulunmaktadır. Bu bölgedeki arkeolojik buluntuların yetersizliği sebebi ile bölge çok araştırılmamış ve çok fazla bilgi elde edilememiştir. Konu ile ilgili en temel bilgilere Paweł Zawilski ve Tadeusz Grabarczy tarafından hazırlanan haritalar ve Ilustrowana Encyklopedia Historii Lodzi serisinin 1.cildinden yararlanılmış olup; konu hakkında kısaca bilgi verilmeye çalışılmıştır.

a. Geç Paleolitik Dönem (M 10-9 binyıl)

Geç Paleolitik’de iklimin ısınmasına bağlı olarak bölgede bazı yerleşim bulgularına rastlanılmış ancak Younger Dryas’ın sert iklim koşulları sebebi ile bu izlerin tamamen yok olduğu belirtmiştir.

b. Mezolitik Dönem (M 8-5 binyıl)

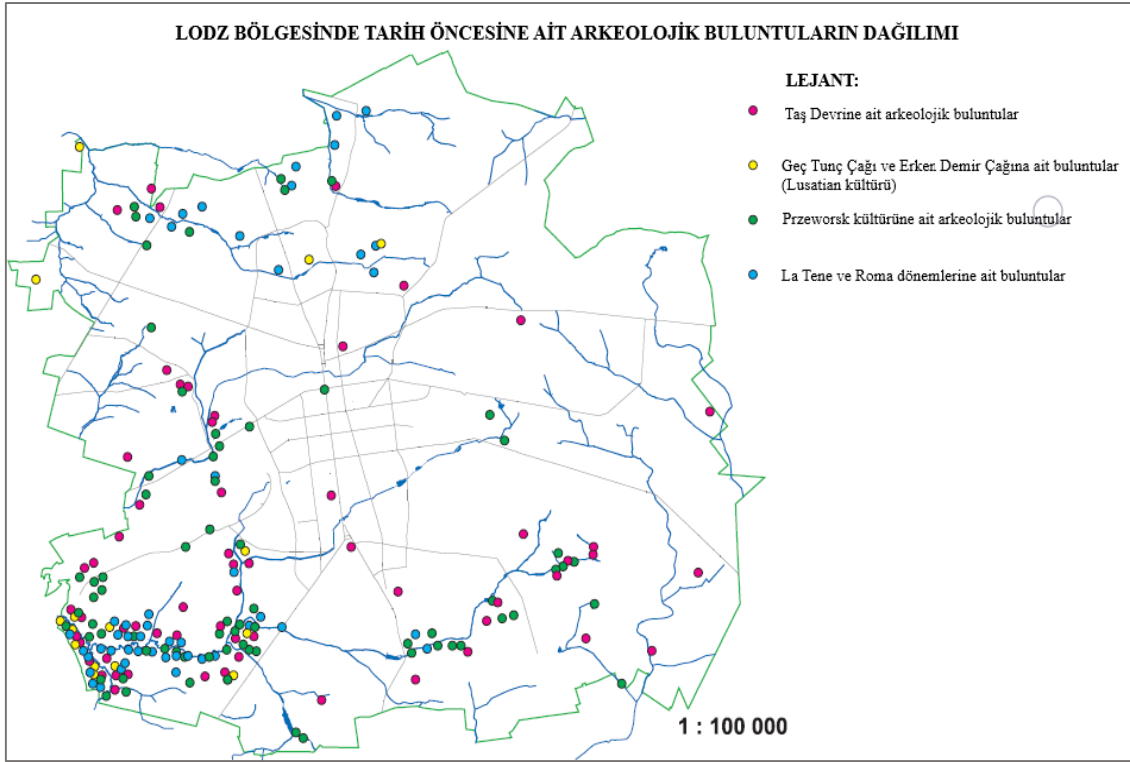
Bu dönemde; iklimin Holosen ile beraber ısınmaya bařlaması sonucu bazı göçebelerin bölgedeki yerleřim izleri tespit edilmiřtir. Łdź bölgesinde çakmaktařından yapılmıř bazı nesnelerin Mezolitik göçebelerin eseri olduėu dřnlmektedir. Ancak Łdź bölgesindeki Mezolitik yerleřimlerde henüz bir arkeolojik kazı yapılmamıřtır.

c. Neolitik Dönem (M 5. binyıl sonu – M 1800/1700)

Modern Łdź bölgesindeki ilk yerleřim dalgaları orta Neolitik dönemde (M 3.5 - 2.6 bin yıl önce) gerçekleřmiřtir. Mezolitik yerleřimlerinde olduėu gibi burada da herhangi bir kazı yapılmamıřtır.

d. Tunç ağı (M 1800/1700 – M 650) ve Erken Demir ağı (M 650 – M 100 byö)

Lodz bölgesinin tarih öncesi yerleřimlerine dair belki de en yoėun geliřmenin gözlemlendiėi dönem Tunç ve Erken Demir aėı’dır. Bu aėda Łdź bölgesine yoėun gler yařanmıř ve belirli bir sahada yařayan, çok küçük kültürlerin varlıėı tespit edilmiřtir. Harita 10’de görüldüėü üzere Geç Tunç aėı ve Erken Demir aėı’na denk gelen dönemde (yaklařık olarak M 1500-650), farklı nehir vadilerinin yakınlarında Lusatian kültürüne ait ile yerleřim izleri bulunmuřtur Lusatian kültürü; Orta Avrupa’da Proto-Slav kültürünü doėuran yüksek düzeyde ekonomik ve sosyal yařamla karakterize edilmiřtir (Zawilski ve Grabarczy, 2019). Łdź bölgesinde; özellikle Ner, Dobrzyńka, Sokołówka ve Olechówka nehirleri üzerinde bilinen 127 yerleřim yeri mevcuttur (řekil 4.12).

Şekil 4.12. Lodz Bölgesi'nde tarih öncesine ait arkeolojik buluntuların dağılımı (Zawilski ve Grabarczy, 2019)

Belirtilen bu yerleşimlerin, Tunç Çağı'nın sonuna kadar gelişmeye devam ettiği, ancak ilerleyen dönemde iklimdeki değişimlere bağlı olarak ortadan kalktığı düşünülmektedir.

2. Lodz'da Orta Çağ Yerleşimleri

Bugünkü Lodz bölgesinin topraklarında farklı eyaletler, küçük kabile devletleri yaşam sürdürdüğünden dolayı en eski Łódź yerleşiminin tarihi tam olarak bilinmemektedir. 10.yy.da modern Łódź bölgesinin bir kısmı, "Łęczyca Eyaleti" olarak adlandırılan kabile devletinin topraklarında bulunuyordu (Lodz'un topraklarının en eski Orta Çağ kaydı budur. Lodz adı daha sonraki yıllarda ortaya çıkmaktadır). Ner ve Bzura nehir vadilerinin arasında bir geçiş bölgesinde kurulmuş olan Leczyca eyaleti; ormanlarla kaplı ve az nüfusa sahip izole bir konumdaydı. Bu yüzden Lodz'un 13.yy.a kadar Leczyca'ya hizmet veren bir yerleşim yeri olduğu düşünülmektedir (Koter, 2016).

2.1. Lodz hakkındaki ilk resmi kayıt (1332 yılı)

Resmi olarak Lodz adı ilk kez 6 Eylül 1332 yılında Prens Łeczyński ve Prens Władysław tarafından hazırlanan tarihi bir belgede ortaya çıkmıştır (Ilustrowana Encyklopedia Historii Łodzi, Cilt 1). Bu belgede Lodz veya Łodzia köyü (bazı kaynaklara göre Lodz çiftliği) olarak tanımlanan alan Łeczyca eyaletinde varlığını sürdürmüştür. Köyün tam kuruluş tarihi hakkında kesin bir bilgi olmamasına karşın, 12.yy'ın ilk yarısında kurulmuş olabileceğine dair varsayımlar mevcuttur.

Lodz'un ilk kez adının geçtiği bu belge ile; Lodz köyü de dahil, Polonya'daki bazı köylere vergi ve ücretlerden muaf olma gibi imtiyazlar tanınmıştır. O dönemde çok az bir nüfusa sahip olan Lodz köyünün coğrafi konumu sebebi ile bu imtiyazlardan yararlandığı düşünülmektedir. Köyün Brzeziny-Lutomiersk ve Łeczyca-Piotrków yollarının birleştiği yerde; Łódka nehrinin (o zamanki adıyla Ostroga nehri) kenarında kurulduğuna dair hipotezler mevcuttur (Koter, 2018).

2.2. Łódź'un Etimolojisi:

Bir yerin, mekanın ismi oranın tarihine ve kültürüne dair farklı bir bakış açısı sunmaktadır. Bu sebepten dolayı Lodz'un etimolojisi hakkında kısa bir araştırma yapılmıştır. En temel haliyle Lodz; Lehçe dilinde "tekne, kayık" anlamına gelmekte ve şehrin armasında da bir kayık sembolü yer almaktadır.

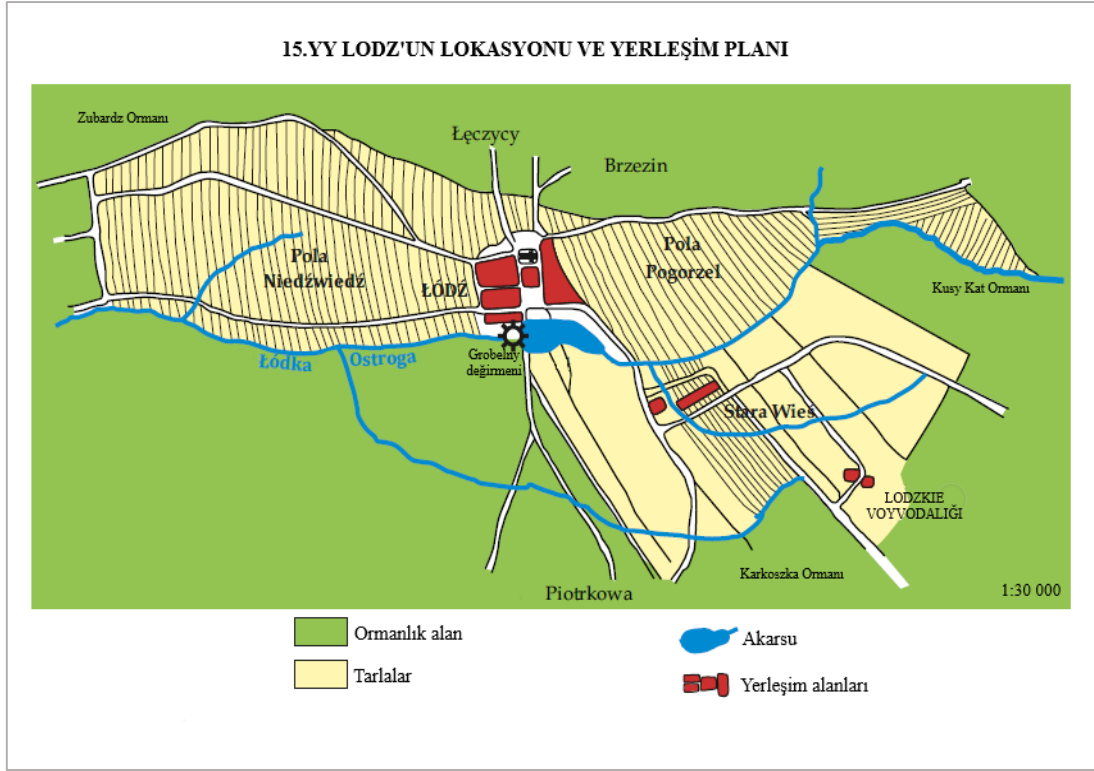
Lodz adının kökeni hakkında birçok farklı görüş ve efsane mevcuttur. Ancak bunlardan hiçbiri tamamen doğrulanmamıştır. Örneğin; Jan Karol Kochanowski "Sketches and Historical Trinkets Series II: "When Boruta was a boy" eserinde yerleşimin adının Łodzia ailesinin ailenin soyundan geldiğini ifade etmektedir. Ona göre bu aile Lodz'u kurmuş ve kendi soyadını vermiştir.

Andrzej Zand, "Prawda" dergisinin 1928 tarihli "Jak powstała nasz Łódź?" (How our Lodz was created?) başlıklı makalesinde şehrin adının topografik kökenli olduğunu belirtmiş; bu adın eski Łódź bölgesinde bol miktarda bulunan ve sulak alanlarda yetişen çalı anlamına gelen "łoz" kelimesinden türediğini belirtmiştir.

Her şehrin etimolojisinin arkasında bazı mitolojik olgular yer alır. Lodz adının kökeni hakkında en yaygın hikaye “Janusz efsane”sidir. Efsaneye göre şehir, bir gece ormanda kayığı ile seyahat eden Janusz tarafından kurulmuştur. Janusz ormanda gezinirken, birden fırtına çıkmış ve kayığını kullanamaz hale gelmiştir. Janusz kayığını ters çevirerek kendine bir sığınak yapıp, geceyi bu ormanda geçirmiştir. Ertesi sabah uyandığı yeri çok beğenerek buraya yerleşmiş ve böylece ortaya çıkan bu küçük yerleşkeye “kayık” anlamına gelen “Lodz” ismini vermiştir.

3. 1423: Lodz Şehrinin Kuruluşu

15.yy’ın başlarında Polonya askeri birlikleri ve şövalyeler Lodz köyünü, merkezi konumu sebebi ile adeta bir buluşma noktası olarak kullanmış ve bu yoğun askeri ve sivil trafik köyün ticari ve ekonomik yönünü olumlu etkilemiştir (Rosin, 1980). Köyün yerel yolların kesişim noktasında bulunması ve su kaynaklarına yakınlığı dönemin kralı Władysław Jagiełło’nun bölge hakkında bir yasa çıkarmasını sağlamıştır. Bu yasa ile Jagiello; 29 Temmuz 1423 yılında, Lodz köyüne şehir hakları vermiştir. Böylece Lodz şehri, Łęczycya ve Piotrków yolunun kesiştiği noktada, Łódka vadisinin güneye bakan yamacında resmi olarak kurulmuş oldu (İllustrowana Encyklopedia Historii Lodzi, Cilt 1). 15. yy başında Lódź şehrinde yerleşim; Lodka nehri, kilise ve Eski Pazar meydanı arasında yoğunlaşmıştı. Pazar meydanı yanında bir gölet ve değirmen mevcuttu ve bu göletin güneyinde Stara Wies çiftliği bulunuyordu. Bu dönemde oldukça küçük bir alana sahip olan şehrin etrafı yoğun orman bir örtüsü ve sulak çayırlar ile çevrilmiştir (Şekil 4.13).

Şekil 4.13. 15.yy Lodz'un lokasyonu ve yerleşim planı (Koter, 2019)

Şehrin toprak yapısı fazlasıyla nemli ve asidik olduğundan bu alandaki temel ekonomik faaliyet tarımsal ormancılık ve ticaret olmuştur. Ayrıca bölgede küçük çapta el sanatları faaliyetleri yapıldığı belirtilmiştir. Öyle ki 15.yy başında Łódź'da küçük bir kumaş atölyesi kurma girişiminde bulunulmuş ancak başarısız olunmuştur. İlerleyen dönemlerde tekstil imparatorluğu kurulacak olan bu şehirde; 19.yy başına kadar tekstil alanına dair hiçbir faaliyetin olmaması oldukça ironiktir.

Dönemin kralı şehrin ticari hayatının gelişmesi adına; Lodz şehrine bazı imtiyazlar tanımış ve ticari düzenlemeler yapmıştır. Bu doğrultuda; Lodz sakinleri, çiftçileri ve değirmencilerinin su kaynakları ve ormanlardan (inşaat, yakıt, otlak vb için) ücretsiz şekilde yararlanmasına izin verilmiştir. Tüccarlara ise güvenli ve serbest alım-satım güvencesi verilmiştir. Önemli yolların güzergahında bulunan kentin gelişmesi için her hafta meydana pazarlar kurulmuş; yılda iki kez panayır düzenlenmiştir (Koter, 2019). Ancak şehrin zorlayıcı coğrafi koşulları sebebi ile hedeflenen ekonomik ve ticari gelişim sağlanamamıştır. Łódź'un bu dönemki varlığının, şehrin yerel yolların kavşağında yer alması ve yakınlarında bulunan kırsal yerleşimlerin varlığına bağlı olduğu düşünülmektedir.

4. 16. ve 19. yy'lar Arasında Lodz Şehri

Şehrin nispeten yeniden canlandığı ve geliştiği 16. ve 17. yy başlarında, Łódź sakinleri, şehrin batısında bulunan ormanları temizleyerek hem tarım alanlarına dönüştürmüş hem de ormanlar sıkça inşaat malzemesi ve yakıt ihtiyaçları için kullanılmıştır. Tarım, ticaret faaliyetleri ve oldukça küçük çapta üretim yapan sanayi yerleşimleri şehrin bu dönemdeki temel geçim kaynağı olmuştur. 1640'lı yıllarda sadece 650-800 kişinin yaşadığı Łódź'da: 24 köy, 10 küçük sanayi yerleşimi, 5 su değirmeni mevcuttu (Rosin, 1980). Ancak 1655-60 yılları arasında ülkede “İsveç İşgali” yaşanmış ve ordu geri çekilirken Lodz da dahil olmak üzere birçok şehri ve köyü yağmalayıp, tahrip etmiştir.

İşgalin ardından 1675 yılında şehirde kara ölüm olarak da adlandırılan veba salgını yaşanmış ve salgın sonrası Lodz'daki mevcut nüfusun neredeyse 2/3'ünün hayatını kaybetmesine yol açmıştır. Tarih sahnesinde çeşitli mücadeleler vermeye çalışan şehrin gelişimini yavaşlatan bir diğer sebep, bu dönem Avrupa'da etkisini gösteren Küçük Buzul Çağı'nın zorlayıcı iklim şartları olduğunu da belirtmek gerekir.

Şehir 18.yy başlarında tekrar gelişmeye başlamıştır. Bölgedeki hammadde varlığı (bölgedeki yoğun buzul kumu ve kilin varlığı) ve düşük odun fiyatlarına bağlı olarak cam endüstrisi gelişmiştir. Bunun yanı sıra, Łagiewniki'de tuğla fabrikası, Radogoszcz'da ise bir demir fabrikası açılmıştır.

5. Łódź Topraklarında Siyasi Değişiklikler (1793- 1815 yılları)

Polonya'nın 1793'teki ikinci bölünmesinden sonra, Łódź toprakları Prusya tarafından işgal edilmiştir. Prusya hükümeti tarafından bu topraklar, devlet hazinesinin gelirini arttırmış olup; büyük ölçekli kolonizasyon için de mükemmel bir bölge oluşturmuştur (Figlus, 2017). Böylece Lodz çevresinde Alman kolonileri ortaya çıkmıştır. Bu durumun ilerleyen dönemlerde Lodz'a çok büyük bir avantaj sağlayacağını belirtmek gerekir.

1807 yılına kadar Prusya Krallığı tarafından yönetilmiş olan Lodz, 1807-1815 yılları arasında Varşova Düklüğü'nün bir parçası olmuştur. Bu dönemde Lodz toprakları çeşitli ilçelere bölünmüş, hukuk ve ekonomi alanında bazı değişiklikler yapılmıştır. Yapılan değişikliklerle ekonomik yaşamda belirli bir canlanma yaşanmış; bu da beraberinde şehrin nüfusunda bir artış meydana getirmiştir. 1820'lere gelindiğinde nüfus 767 kişiye ulaşmıştır (Koter, 2016). Bu dönemdeki tüm gelişmelere rağmen şehir; doğal ve beşeri koşulları sebebi ile çarpıcı bir gelişme ve büyümeye sahip olamamıştır. Ancak Lodz'un bu kaderi, 1815 yılında Polonya Krallığı'nın parçası olmasından sonra tamamen değişmeye başlayacaktır.

BEŞİNCİ BÖLÜM

19. YY'DA LODZ'DA TEKSTİL ENDÜSTRİSİNİN DOĞUŞU VE GELİŞİMİ

1423'ten 1820'li yıllara kadar geçen bu uzun sürede Lodz şehri; zorlayıcı doğal ortam koşulları sebebi ile “vahşi ve erişilemeyen” olarak etiketlenmiş ve Polonya'nın diğer şehirlerine nazaran oldukça sessiz bir şekilde varlığını sürdürmüştür. Ancak bu sessizlik; şehrin 1815 yılından itibaren Polonya Krallığı'nın bir parçası haline gelmesi ile tamamen bozulmuş, alanın gerçek potansiyeli fark edilmeye başlamıştır. Tüm bu dönüşüm ve gelişim sürecinde Lodz, bir şehrin gelişiminde o alanın coğrafi koşullarının ne kadar etkili olabileceğinin örneğini bir kez daha sunacaktır.

1. 1820: Lodz Şehrinin Dönüm Noktası

1815 yılında ülkede; Rus İmparatorluğu'nun hakimiyeti altında yarı özerk bir Polonya Krallığı kurulmuştur. Polonya Krallığı'nın yönetimi altına girdiği dönemde Lodz; birkaç sanayi tesisine sahip, oldukça az nüfuslu, yoğun akarsu ağına sahip ve etrafı ormanlarla kaplı bir şehirdi. Muhtemelen, bu konumda olan bir şehrin 20.yy başlarında güçlü bir tekstil imparatorluğuna sahip olacağını çoğu kişi tahmin edemezdi. Ancak bahsedilen dönemde bu tahminde bulunan birkaç kişi olmuştur. Bu kişilerden en önemlisi, endüstriyel Lodz'un kurucusu olarak bilinen Rajmund Rembieliński'dir.

Yeni kurulan Krallığı'nın ekonomik kalkınmasını sağlamak adına yeni yollar arayan yetkililer, sınırları içindeki bazı şehirlerde sanayi merkezleri kurulmasını hedeflenmiştir. 1815 yılında Lodz belediye Başkanı Szymon Szczeniowski, krallık yetkililerine iletmiş mektupta Lodz'un endüstriyel gelişim için oldukça uygun koşullara sahip olduğunu dile getirmiştir (Szkurlat, 2015). Bu önerinin doğruluğunun tespit edilmesi adına; Lodz şehrinin incelenmesi emredilerek, bu göreve Mazovya İl Komisyonu Başkanı Rajmund Rembieliński atanmıştır. 1820 yılında şehirde yaptığı arazi çalışmaları ve incelemeler sonucu Rembieliński raporunda şehrin endüstriye uygun şu coğrafi ve beşeri koşulları aşağıda belirtmiştir:

- a. Bölgedeki geniş devlet arazisi ve yoğun orman örtüsü,
- b. Jasien ve Lodka nehirleri gibi zengin ve temiz su kaynaklarının varlığı, uygun hidrografik koşullar,
- c. Başta ahşap ve tuğla olmak üzere ucuz inşaat malzemeleri tedariğinin kolaylığı,
- d. Lodz'un Krallığın merkezindeki güvenli coğrafi konumu ve yerel yollara yakınlığı,
- e. Dolgu, boyama ve merdane tesislerinin kurulmasını sağlayabilecek değirmenlerin varlığı,

f. Bölgede ve çevresinde halihazırda yaşayan zanaatkarların bulunması (Ilustrowana Encyklopedia Historii Łodzi, Cilt 3).

Bölüm 3’de de belirtildiği gibi şehir; çevresindeki diğer yerleşimlerden daha yoğun bir orman örtüsüne sahipti. Böylece ormanlar ücretsiz inşaat malzemesi ve yakıt ihtiyacını gidermek için kullanılabilir ve bölgedeki yoğun kil yatakları, ev ve fabrika inşaatları için gerekli tuğla ihtiyacını karşılayabilecekti. Şehrin belki de en önemli özelliği; sınırları içerisinde yaklaşık 19 akarsuyun ve bunlara bağlı birçok derenin varlığıydı (Dziona-Kozłowska, Kowalski vd., 2018). Buradaki temiz ve bol akarsular ulaşım aracı olarak kullanıma uygun olmadığından, tekstil endüstrisi için mükemmel bir enerji kaynağı olabilirdi.

Görüldüğü üzere; Łodz’un yıllardır şehrin gerek ekonomik gerek sosyo-kültürel gelişimine ket vuran dezavantajlı koşulları nihayet avantaja dönüştürülmeye başlanmıştır. Alanın sahip olduğu bu potansiyeli keşfeden Rembieliński, şehrin tekstil endüstrisinin uygun olduğuna karar vermiş ve gerekli planlamaların yapılması adına yetkililerle iletişime geçmiştir. Bu noktada; araştırma yapılırken, “Neden başka bir endüstri dalı değil de özellikle tekstil endüstrisi tercih edilmiş?” sorusu da merak uyandırmıştır. 1815’te Polonya Krallığı kurulduğunda ülkenin var olan tekstil bölgesi bu yeni krallığın sınırları içerisinde yer almamış olduğundan; tekrar Avrupa endüstri pazarına katılmak ve dönemin yüksek tekstil taleplerini karşılayabilmek için yeni tesislerin kurulması hedeflenmiştir.

Dolayısıyla endüstride özellikle tekstil dalının seçilme sebebi bu olmuştur (ilerleyen dönemlerde tekstil makineleri üretmek için metal sanayisi; artan nüfusa karşılık gıda sanayisi gelişmiş olsa da temel üretim alanı tekstildi). Bu amaç doğrultusunda Łodz; resmi olarak, planlanan sanayi şehirleri listesine dahil edilmiş ve bölgede bir tekstil endüstrisi kurulmasına dair çalışmalara başlanmıştır.

2. İlk Endüstriyel Aşama: Nowe Miasto Tekstil Kolonisi (1821-1823)

Łodz’da bir tekstil endüstrisi kurulma karar alındıktan sonra; yapılan ilk proje Rajmund Rembieliński tarafından belirlenen sahada Nowe Miasto (New Town) adında bir tekstil yerleşiminin hazırlanmasına yönelik olmuştur. Nowe Miasto 1821-1823 yılları arasında, o dönemde Łodz’daki en büyük nehirlerden biri olan Łodka Nehri vadisinin (Łodz’da ilk yerleşimin de yine bu nehir kenarında başladığını hatırlatmakta fayda vardır.) güney tarafında, el dokumacıları ve kumaşçıların yerleşim yeri olarak kurulmuştur.

Rembaliński tarafından çizilen şehir planı (Şekil 5.14), eski tarım kasabasının güneyinde; merkezi kısmında Piotrkowska rotası (Piotrkowska Caddesi) ile Średna Caddesi'nin (şimdi Legionów ve Pomorska Caddesi) kesiştiği yerde sekizgen bir pazar meydanını merkez olarak kusursuz bir geometrik şekilde düzenlenmiştir (Dzionek-Kozłowska vd., 2018).

Şekil 5.14. Rajmund Rembieliński tarafından hazırlanan Nowe Miasto planı(1828)

Kaynak: (Atlas Historyczny Miasta Łodzi, 2019)

Nowe Miasto'nun inşa edilmesinin ardından şehre gelen ilk dokumacılar ile Łódź'da resmi olarak tekstil üretimi başlamış oldu. 19.yy başlarında yünün işlenmesi ve pamuklu kumaşın üretimi küçük atölyelerde, el işçiliği ile yapılmıştır. Öyle ki bu atölyeler çoğunlukla, dokumacıların kendi konutlarında yer almaktaydı. Łódź tarihinde "dokumacı evleri" (Şekil 5.15) olarak adlandırılan bu konutlar çoğunlukla tek katlı, büyük pencereli; içlerinde küçük atölyeler ve dokuma tezgahlarının yer aldığı konutlardı. Bu evlere şehir merkezinde sıkça rastlanılmaktadır.

Şekil 5.15. Lodz'daki eski dokumacı evlerinden biri

Nowe Miasto yerleşmesi ile Lodz'a gelmeye başlayan yabancı üreticilere; 30 Mart 1821 tarihli Zgierz anlaşması ile bazı ayrıcalıklar tanınmıştır. Anlaşma ile yatırımcılara çeşitli kredi olanakları ve vergi muafiyetleri tanınmıştır. Ancak bu dönemde yatırımcıları şehre çeken en önemli uygulama; Rus imparatorluğunun, Polonya Krallığı'nın endüstrisini özellikle Prusyalı tüccarlardan korumaya yönelik bir gümrük politikası hazırlaması olmuştur (Kula, 1955). Bu politika ile tekstil ürünlerinde tarife indirimleri uygulanmıştır. Şehirdeki bu potansiyeli fark eden Alman girişimciler özellikle 1823'ten itibaren şehre göç etmeye başlamıştır. Lodz'daki tekstil üretimini geliştirmek için yeni yollar arayan yetkililer endüstriyel gelişimin 2. aşamasını uygulamaya koymuştur.

3. Nowa Lodka Tekstil Kolonisi (1824-1827) ve Jasien Nehri

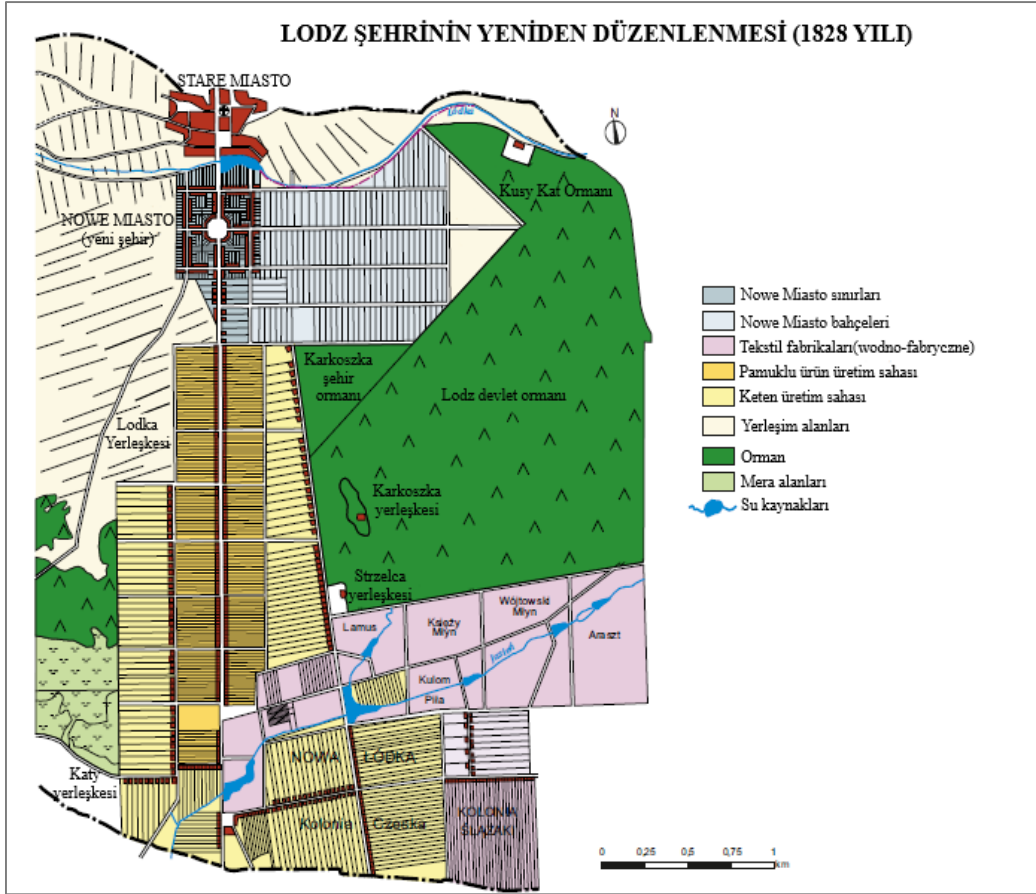
Krallıktaki sanayi şehirlerinin mevcut durumunu incelemek için görevlendirilen coğrafyacı ve jeolog Stanislaw Staszic, Lodz'da bir arazi çalışması yapmış olup; gözlemlerini şöyle aktarmıştır: "*Łódź 'un konumu birçok nedenden dolayı avantajlıdır. Sayısız akarsuların kesiştiği, yüksek bir tepenin altında yer alıyor. Bu akarsular endüstri alanlarının yanından akacak şekilde yönlendirilebilir. Şehir doğası gereği kumaş fabrikaları ve özellikle de her türlü pamuk ve keten üretimi için uygundur*" (Ilustrowana Encyklopedia Historii Łodzi, Cilt 1:11). Staszic bu fikrini ortaya sunduktan sonra pamuk ve keten üretimi için şehirdeki en uygun alanı analiz etmeye başlamış ve bunun sonunda Jasien nehri ve çevresini uygun bulmuştur. Şehrin endüstriyel tarihinde çok önemli bir yeri olan bu nehri biraz daha detaylı incelemek gerekecektir.

3.1. Jasien Nehrinin Özellikleri

Jasień Nehri, o dönemde Lodz'daki 19 nehirden en önemlilerinden birisiydi. Özellikle Lodka nehrinden daha yüksek bir su seviyesine ve daha temiz bir suya sahipti. Nehrin su seviyesinin her zaman iyi olduğu, en kurak zamanlarda bile suyun değirmen çarklarını 14-16 saat hareket ettirebilecek kadar güçlü olduğu belirtilmiştir (Rynkowska, 1960). 19.yy başlarında nehir üzerinde hali hazırda birkaç adet su değirmenin var olması, Jasien nehri üzerinde fabrikaların kurulmasını teşvik etmiştir. Ayrıca nehrin temiz suyu, kumaşların durulanması, yumuşatılması ve boyanması sürecinde önemli rol oynayacaktı.

Jasien'in var olan bu potansiyeli, nehrin vadisi boyunca yaklaşık 3 km'den oluşan "Water-Factory Estates- Su Kenarı Fabrika Yerleşimi" adlı bir sanayi bölgesi oluşturma kararının alınmasını sağlamıştır (Baranowski, 1988). (*Lehçe'de yerel olarak "wodno-fabryczna veya posiadla" olarak adlandırılan kavram; su kenarlarındaki fabrika yerleşimlerini ifade etmek için kullanılmaktadır.*) Alınan bu kararın Jasien'in gelecekteki kaderini tamamen değiştirdiğini ve tekstil üretiminin şehirdeki konumunu belirlediği yorumunu yapmak yanlış olmayacaktır.

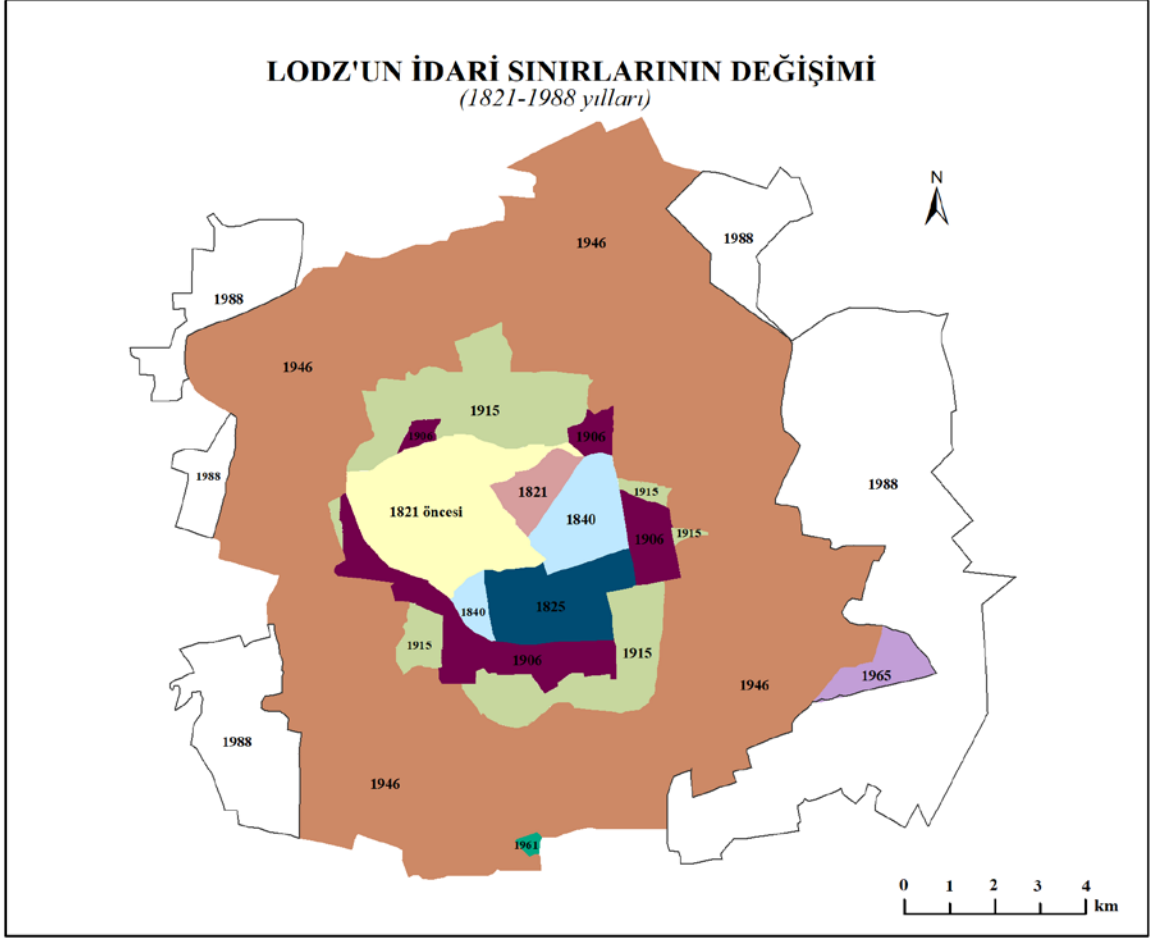
Jasień Nehri vadisinde oluşturulmak istenen Nowe Lodka tekstil kolonisi 1824-1827 yılları arasında tamamlanmıştır. Ağırlıklı olarak keten ve pamuk dokumanın yapıldığı bu koloni; Jasien nehri ve Piotrkowska caddesi boyunca uzanmış, doğuda Widzew köyü ve batıda Wólczańska Caddesi tarafından sınırlandırılmıştır (Şekil 5.16). Nowe Lodka'nın tamamlanması ile birlikte Nowe Miasto ve kuzeydeki Eski şehir bölgesi (Stare Miasto) arasındaki bağlantı tamamlanmış oldu.

Şekil 5.16. Lodz şehrinin yeniden düzenlenmesi, 1828 yılı (Koter, 2019)

Nowe Miasto kolonisinin aksine bu bölgede yün üretimi yerine ağırlıklı olarak pamuk ve keten ürünlerin üretimine ağırlık verilmiştir. Şekil 5.16'dan da anlaşılacağı üzere; Nowe Lodka kolonisinde ilk dikkat çeken şey büyük parsellerle ayrılmış pamuk ve keten üretim sahalarıdır. Zira birçok tekstilci kendi keten ve pamuğunu kendisi üretiyordu.

Ancak tekstil için ayrılan bu sahalar her geçen yıl Lodz'daki orman örtüsünün azalmasını sebep oluyordu. Bu noktada değinilmesi gereken bir diğer konu; Lodz'un sınırlarındaki mekânsal değişimdir. Hızla gelişen bu sanayi şehrine yıllar içinde yeni alanlar dahil edilmiştir. İlk değişim 1823 yılında, az önce bahsedilen Nowe Miasto ve Lodka tekstil kolonilerinin yaratılması ile gerçekleşmiş olup; bu kolonilerin inşaatı için hükümet ormanları imara açılmıştır (Şekil 5.17).

Şekil 5.17. Lodz'un idari sınırlarının değişimi, 1821-1988 yılları (Bu harita, Stepniewksi ve Szambelan'ın 2019'daki eserinden yararlanılarak çizilmiştir.)

Kentin gelişimi ile artan nüfusa yeni yerleşim alanları sağlanması adına yine devlet ormanlarından arazi alınarak, Nowa Dzielnica adında bir konut bölgesi oluşturulmuştur. Savaşlar arası dönem ve 1988 sonrası da alınan kararlar sonrası şehrin genel alanı artmış ve bugünkü yüzölçümüne ulaşmıştır.

4. Şehirdeki İlk Tekstil Fabrikaları

Prusya işgali altında olduğu dönemde, şehrin çevresinde zaten hali hazırda Alman kolonileri olduğu daha öncede belirtilmiştir. Böylece şehrin potansiyelini ve fırsatlarını fark eden Alman sanayiciler şehre gelmeye başlamıştır. Öyle ki buradaki ilk iplik eğirme tesisi, 1827 yılında Księży Młyn değirmeni üzerinde Krystian Wendisch tarafından açılmıştır. Bu tarihten itibaren başta Silezya'dan olmak üzere çevre yerleşimlerden Lodz'a birçok sanayici hızla göç etmeye başlamış ve burada büyük ve küçük ölçekli tekstil üretim merkezleri kurmaya başlamıştır.

4.1. Ludwik Geyer Pamuk Fabrikası (1838)

19.yüzyılda gelişen tekstil endüstrisindeki en önemli yatırımcılarından biri olan Ludwik Geyer, Nowe Lodka kolonisinin güney kesiminde, Jasien nehrinin hemen kenarında pamuklu kumaş üreten ilk tesisini açmıştır. Birkaç yıl sonra 1838 yılında Piotrkowska Caddesi üzerinde, şehirdeki ilk buhar makinesi ile çalışan Biala Fabryka kompleksini (Beyaz fabrika) kurmuştur (Şekil 5.18). Bu fabrika üretimde, döneminin en modern teknolojilerine sahip olduğundan dolayı hem Lodz hem de Polonya Krallığı için büyük önem arz etmiştir. Zira, Geyer'in bu yenilikçi hareketi diğer fabrika sahipleri tarafından da takip edilmiştir. Böylece şehirde yoğun bir şekilde kullanılmaya başlanan buhar makineleri ile tekstil üretimi atölyelerden taşınarak, fabrikalarda seri üretime geçti. Geyer, Piotrkowska Caddesi üzerinde araziler satın alarak, üretim merkezini genişletmiş ve bu dönemde Lodz'daki en büyük sanayicilerden biri haline gelmiştir.

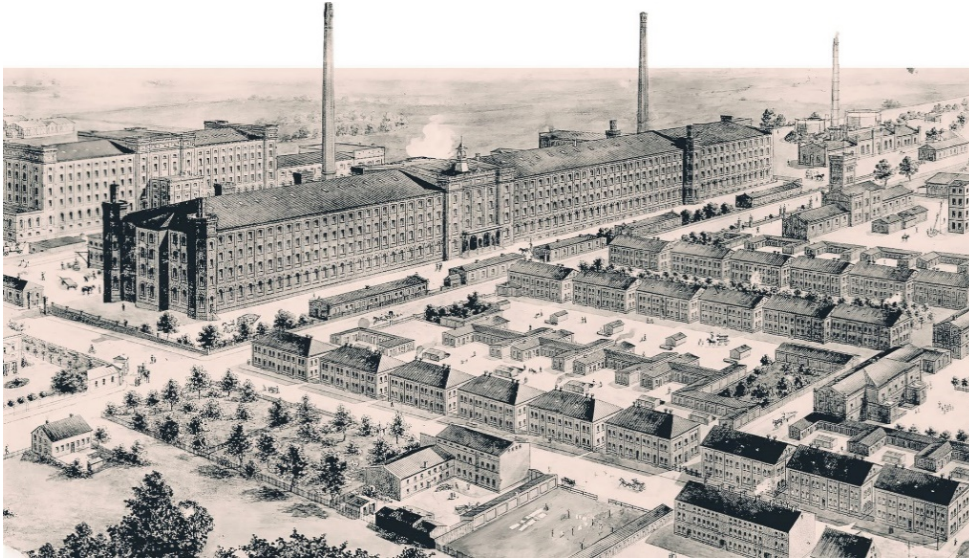
Şekil 5.18. Jasien göleti ve Ludwik Geyer'in Biala Fabryka'sı

1840'lı yıllardan itibaren şehirdeki endüstrinin gelişimi her geçen yıl artmaya devam etmiştir. Kurulan fabrikalarda buhar makinelerinin kullanılması dışında şehirdeki bazı diğer uygulamalarda bu sanayinin gelişiminde söz sahibi olmuştur. Örneğin; 1851'de Rusya ile gümrük engelinin kaldırılması geniş Rus pazarını tekrar ticarete açmış; İngiltere'den makine ihracatına izin veren reformların uygulanması, tüm Krallığın, özellikle de Lodz'un endüstriyel modernizasyonunu kolaylaştırmıştır (Szkurlat, 2015). Tüm bu yenilikler şehirdeki pamuklu dokuma üretimini hızlandırmıştır.

4.2. Karol W. Scheibler, Księży Młyn Sanayi Kompleksi (1854)

Ludwik Geyer'den sonra şehirdeki bir diğer önemli sanayici Karol Wilhelm Scheibler'dir. 1854 yılında ilk fabrikasını Jasien nehrinin güney kısmında açan Scheibler birkaç yıl sonra burada doğacak üretim krallığının ilk adımını böylece atmış oldu. 1870-1873 yılları arasında bu fabrika etrafındaki arazileri de satın alarak Łódź'daki en büyük (207 metre uzunluğunda) iplik fabrikasını Księży Młyn'de inşa etmiştir (Pus, 1987).

Sonraki yıllarda bu devasa iplik fabrikasının etrafına şehirdeki en büyük işçi konutları, okul, hastane, Scheibler ailesi için bir saray, tekstil mağazası, kiliseler, elektrik-gaz santralleri ve son olarak bir itfaiye binası (bu dönemde fabrikalarda çok fazla yangın çıkıyordu) yaptırarak devasa bir tekstil kompleksi oluşturmuştur (Şekil 5.19 ve 5.20). Lehler sıklıkla Księży Młyn'i "şehir içinde şehir" olarak nitelendirmektedir. Zira bu dönemde Scheibler sadece Lodz'da değil, tüm Polonya Krallığı'nın en büyük tekstil üretim merkezi olmuştur (Günümüzde Lodz'un en değerli kültürel miraslarından biri olan bu sahada yoğun restorasyon çalışmaları yapıldığını belirtmek gerekir).

Şekil 5.19. Księży Młyn tekstil kompleksi, 1870'ler

Kaynak: (Archiwum Państwowe w Łodzi, 2022)

Şekil 5.20. Kompleks içerisindeki işçi konutları

5. Polonya'nın Manchester'ı: Lodz

Kurulan tekstil işletmeleri ile Lodz'daki gelişim hızla devam ediyordu. Bu gelişim; 1865'te şehri Varşova-Viyana demiryolu hattına bağlayan bir istasyonun açılması ile daha da hızlanmıştır. Böylece üretilen malların diğer alanlara taşınması sağlanmış ve şehre ulaşımın kolaylaşmasıyla bu bölgeye yapılan göçleri artmıştır. Bu tarihten itibaren Yahudi yatırımcılar Lodz'un endüstriyel gelişiminde çok önemli bir rol oynamaya başlamıştır.

5.1. Izrael Poznański'nin Tekstil İmparatorluğu

Poznański ailesine ait ilk fabrika 1860'lı yıllarda yılında Zachodnia, Ogrodowa, Karskiego ve Drewnowska sokakları arasında kurulmuştur. Fabrikanın açıldığı tarihten itibaren Poznanski, Lodka nehri etrafından araziler satın almaya başlamış ve mevcut işletmeyi genişletmek için ek tesisler kurmaya başlamıştır. Poznanski'nin adım adım inşa ettiği bu kompleks, 1872-1892 yılları arasında tamamlanmıştır (Walczak, 2005). Ksiezey Mlyn'den sonra şehirdeki ikinci büyük sanayi tesisi konumunda olan komplekste; iplik ve dokuma fabrikaları, işçi evleri, gaz tesisleri ve atölyeler gibi çok sayıda birim mevcuttu (Şekil 5.21).

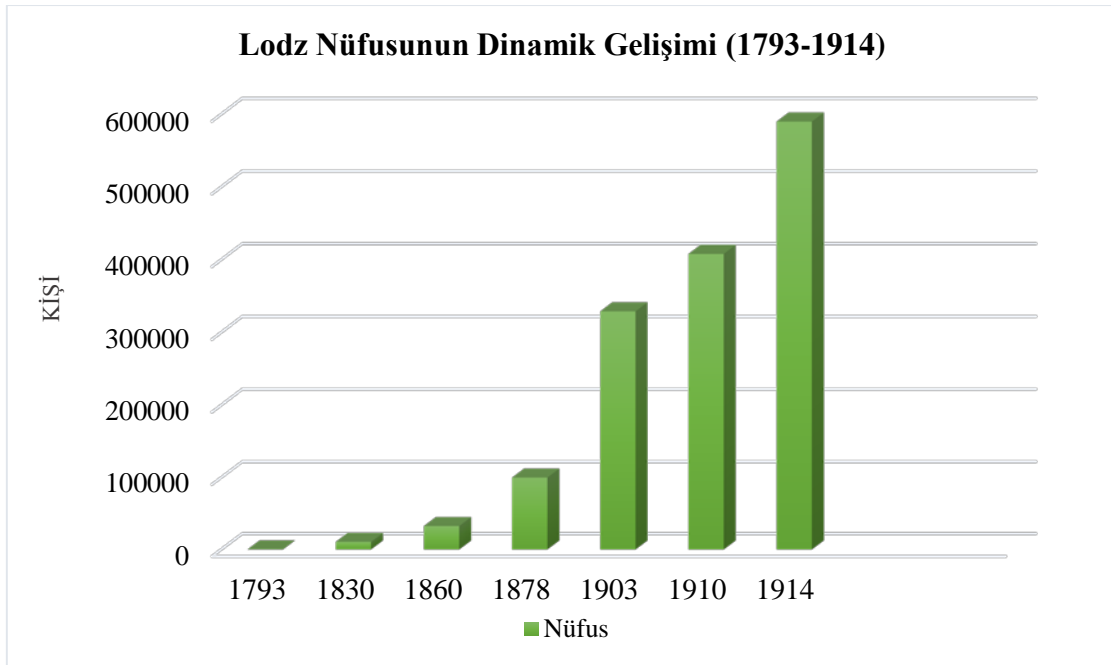
Şekil 5.21. 19.yy. sonu, Poznanski tekstil kompleksi'nin ön cephesi (fotopolska, 2022)

1869 – 1880 yılları arasında yaklaşık 40 yeni tekstil fabrikasının açılmasıyla şehirdeki pamuklu ürünlerin üretiminde artışlar meydana gelmiş olup; ekonomik gelişim hızla devam etmiştir. Scheibler ve Poznasnski bu dönemde şehirdeki en büyük fabrikalara sahipti. 1880'lerin başında tekstil fabrikaların %95'inin (264 tekstil işletmesi) Lodz'da bulunmasıyla Polonya Krallığı'ndaki tekstil endüstrisi yüksek oranda burada yoğunlaşmış; şehir Krallık'taki tekstil ürünlerinin yaklaşık yüzde 90'ını üreterek güçlü bir konuma yükselmiştir (Jeziarsli ve Zawadzki, 1966).

Üretime başlanılan ilk andan beri Rus pazarlarına ihraç edilen tekstil ürünleri, ortaya çıkan ticari fırsatlar ile artık Uzak Doğu'ya da satılmaya başlamıştır. Tüm bu gelişmelerle endüstriyel büyümesi dinamik bir şekilde devam eden Lodz; 19.yy sonunda hem Polonya Krallığı'nın hem de Avrupa'nın en önemli tekstil üretim merkezlerinden biri haline gelerek "Polonya'nın Manchester"ı unvanını almıştır. Kaynak taraması yapılırken, Lodz ve Manchester benzetmesine akademik kaynaklarda sık sık rastlanmıştır. Avrupa'daki sanayileşme süresinde Manchester'da Lodz'da olduğu gibi tekstil üretimi ile öne çıkmış ve gerek demografik gerek ekonomik olarak beklenmedik bir şekilde çok hızlı bir büyüme göstermiştir. Her iki şehrin gelişim hikayesi birbirine çok benzer olduğundan bu benzetme sık sık yapılmaktadır.

6. Şehirdeki Hızlı Nüfus Artışı

Lodz'da hızla gelişen ekonomi, beraberinde çok hızlı bir nüfus artışını getirmiştir. Şehrin nüfus verilerine bakıldığında oldukça çarpıcı bir artış görülmektedir (Grafik 5.9). Endüstrileşmenin başladığı 1830'lu yıllarda yaklaşık olarak 10.000 kişinin yaşadığı şehirde, I. Dünya Savaşı öncesi yarım milyondan fazla (yaklaşık 600.000 kişi) insan yaşıyordu. Bu hızlı nüfus artışının Polonya'nın başka hiçbir şehrinde görülmediğini belirten Koter, bu artışın Avrupa'da da benzersiz olduğunu ifade etmiştir (Koter, 1969). Gerçekten de istatistiklere bakıldığında Koter'e hak vermemek mümkün değildir. Łódź endüstrisindeki ekonomik durum, istihdamdaki artışa yansımış olup; 1866'da 6.400 olan çalışan sayısı, 1913'te 103.257'ye ulaşarak 16 kat artmıştır (Puś, 1987).

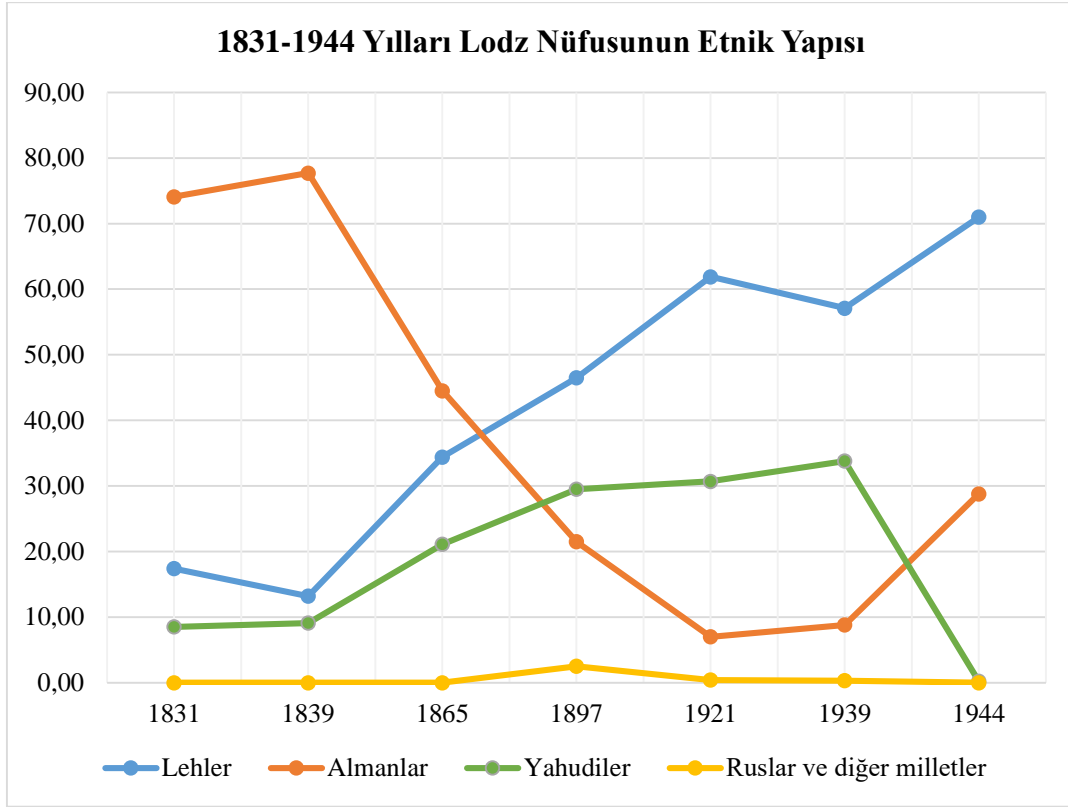
Grafik 5.9. Lodz nüfusun dinamik gelişimi (1793-1914)

Kaynak: (Nüfus verilerine; Łódź Dzieje miasta 1918'den ulaşılmıştır.)

7. Nüfusun Multikültürel Yapısı

Lodz şehri, I. Dünya Savaşı'na kadarki süreçte 4 ayrı kültüre ev sahipliği yapmıştır (Grafik 5.10). Gerek yatırım yapmak, gerek çalışmak için şehre farklı milletler göç etmiştir. Öyle ki savaştan önce 600.000 kişiden oluşan nüfusun; %49,7'sini Lehler, %34'ünü Yahudiler, %14'ünü Almanlar ve %13'ünü Ruslar ve diğer milletler oluşturuyordu (Baranowski, vd., 1988).

Endüstrileşmenin başladığı dönemde şehre ilk Almanlar, ilerleyen süreçte Yahudi girişimciler yerleşmiş; tekstil sanayisinin gelişmesinde büyük rol almıştır. İlginçtir ki, Almanların nüfusu 1865 yılına kadar Lehlerden bile daha yüksekti. 20.yy başında Yahudi sanayiciler sektörün %47'sine, Alman sanayiciler %44'üne, Leh ve Rus sanayiciler ise sektörün %9'una sahipti (Pytlas, 1994 ve Liszewski, 1991). Ludwik Geyer, Karl Scheibler ve son olarak Izrael Poznański 20.yüzyılın başına kadar Lodz'daki en büyük tesislerin sahibi olmuştur.

Grafik 5.10. 1831-1944 yılları Lodz nüfusunun etnik yapısı

Grafik 5.10; Baranowski, B., vd., (1988) ve Cudny, (2012) kaynaklarından yararlanılarak hazırlanmıştır.

8. Şehirdeki Tekstil İmparatorluğunun Karanlık Yüzü

Daha öncede belirtildiği üzere; Lodz'daki endüstrileşmenin doğması, alanın sahip olduğu coğrafi koşullara bağlı olarak gerçekleşmişti. Bu gelişim sürecinde yoğun bir şekilde kullanılan doğal kaynakların geçirdiği dönüşüm üzücü olsa da, kısa sürede bu kadar hızlı ve plansız büyüyen bir şehir için kaçınılmazdır.

Bu negatif dönüşümden en çok etkilenen, yıllarca tekstil endüstrisine hizmet etmiş olan su kaynakları ve ormanlardır. Özellikle şehir merkezi ve çevresindeki ormanlık alanlar 19.yy'da; inşaat malzemesi, enerji kaynağı, fabrika ve konutlara alan sağlamak gibi sebeplerle uzun yıllar tahrip edilmiştir. Öyle ki; Koter'in 18. yy başında şehrin %75'ini kapladığını belirttiği ormanlık alanlar, 1800'lerin sonun gelindiğinde büyük oranda yok olmuştur.

8.1. Su Kaynaklarının Durumu

20.yy başlarında şehirde yaşanan ciddi su problemleri sebebi ile bu konuya ayrı bir başlık atılması gerekir. Bölgedeki tekstil fabrika ve tesislerinin varlığı zengin su kaynaklarına bağlı olarak ortaya çıkmıştı. Hızla artan fabrika sayılarıyla, enerji kaynağı olarak kullanılan yüzey suları (özellikle Jasien ve Lodka nehirleri) aşırı kullanıma maruz kalmış, su seviyelerinde ciddi azalmalar meydana gelmiştir (Şekil 5.22). Şehirde yapılan arazi çalışmaları sırasında Prof. Dr. Edmund Tomaszewski; fabrika sahipleri arasında su savaşları yaşandığını, hatta gece geç saatlerde fabrikaların göletlerinden su çalmaya çalıştıklarını belirtmiştir. Su seviyelerindeki azalmaya ek bir diğer problem, hem fabrikaların hem de evsek atıkların nehirlere boşaltması sonucu suların aşırı derecede kirlenmesidir. Çünkü 1930'lı yıllara kadar şehirde bir kanalizasyon sistemi yoktu. Nehirlere ulaşan tüm bu atıklar suların rengini ve kokusunu değiştirmiş olup; hızla artan nüfusa temiz su temin etmek neredeyse imkansız hale gelmiştir. Zengin su kaynakları ile gelişen şehrin bir süre sonra temiz içme su bile bulamaması, insanoğlunun doğadaki kaynakları ölümcül bir şekilde tükettiğinin en güzel kanıtıdır.

Şekil 5.22. 20.yy başları Lodka Nehri

Kaynak: (Archiwum Państwowe w Łodzi, 2022)

Lodz sakinlerine temiz içme suyu sağlamak adına akiferlerden yararlanılması hedeflenerek derin su kuyuları kazılmıştır (Şekil 5.23). Ancak şehirde hızla artan kuyu sayılarına rağmen; yeraltı su seviyelerinde de azalma ve kirlenme meydana gelmiştir.

Şekil 5.23. Lodz şehir merkezinde 20.yy kalma bir su kuyusu

Şehir merkezini kaplayan ve içme suyunu kirleten atık sular, sayıları hızla artmaya devam eden fabrikalar doğal çevrenin düzenini bozmakla kalmamış; çok ciddi sağlık problemlerine de yol açmıştır. 20.yy başlarında Lodz şehri; gri ve dumanlı havasına ithafen “bacalar şehri” olarak nitelendirilmiştir. Gerçekten de bu döneme ait fotoğraflara bakınca hava kalitesi hakkında fikir sahibi olmak çok da zor değildir (Şekil 5.24).

Şekil 5.24. 1930'lar Lodz şehri (Archiwum Państwowe w Łodzi, 2022)

Her geçen gün durumu ktleſen ſehirde; özellikle I. Dünya Savaſı'nın ardından, tüberküloz, kolera gibi akut ve kronik enfeksiyon hastalıklarda artıſ meydana gelmiſ; iſi sınıfının kötü yaſam koſullarının sonucu olarak, bulaſıcı hastalıklar ſehirde salgınlara yol amıſtır (Zysiak, Œmiechowski, vd., 2018). Kaynak taraması yapılırken, günümüzde Lodz'daki genel yaſam sresinin kısa ve hastalıkların oranlarının Polonya'nın diğer ſehirlerine oranla daha yüksek olduğuna rastlanılmıſtır. Bu durumda, ſehrin gemiſin izlerini halen taſıdıđını söylemek yanlıſ olmayacaktır.

Œehirdeki kötü ve sağlıksız yaſam koſullarını iyileſtirmek için 1918'lerden itibaren eſitli adımlar atılmıſtır. Bunlardan ilki, aſırı derecede kirlenen nehirlerin, yeraltı kanallarına taſınması ile ilgili olmuſtur. Birçok büyük ve kk nehir ſehrin manzarasından kaybolmuſtur. Bir zamanların bol ve zengin nehirleri bugün artık sokakların, parkların, yolların altından sessizce akmaktadır.

8.2. Olumsuz Yaſam ve alıſma Koſulları

Œehirde Alman ve Yahudi sanayiciler ſehrin en zengin nüfusu iken, Polonyalı nüfus çoğunlukla iſi sınıfı içerisinde kalmıſtır. Bu sanayiciler fabrikaların yanındaki görkemli saraylarda hayatlarına devam ederken, iſiler çoğunlukla kk ve kalabalık banliyölerde yaſam mücadelesi veriyordu. Ayrıca ſehirde çok büyük bir emek sömürüsü yaſanıyordu. Œyle ki fabrika iſileri günde ortalama 15-16 saat alıſıyor ve son derece dſk maaſlar alıyordu (Zysiak, Œmiechowski, vd., 2018). Buna ek olarak fabrikaların fiziki koſullarının yetersizliği sebebi ile, sık sık iſ kazaları meydana geliyordu. İſi sınıfı yaſanan bu sömürüye daha fazla sessiz kalamamıſ ve 19.yy sonunda ſehirde çok ciddi ayaklanmalar ve isyanlar baſlatmıſlardır. Lodz'un bu dönemki durumu ülkenin edebiyat ve sinema tarihine de yansımıſtır. Władysław S. Reymont, “Ziemia Obiecana (Vaat Edilen Topraklar)” isimli romanında tekstil endüstrisinin arkasındaki gerçek yaſamı ele almıſtır. Bu roman, 1975'te Andrzej Wajda tarafından beyaz perdeye aktarılarak, Lodz'daki ekonomik ve sosyal eſitsizlik gözler önüne serilmiſtir.

ALTINCI BÖLÜM

I. ve II. DÜNYA SAVAŞLARI SIRASINDA LODZ

19. yy sonlarından itibaren açılan yeni fabrikalarla birlikte tekstil üretim miktarının artması hem şehrin ekonomik ve endüstriyel büyümesini hızlandırmış hem de şehirde ticaret ve hizmet sektörünün gelişimini sağlamıştır. Nitekim, 1910'lu yıllarda şehir, toplam 347 tekstil işletmesi ile Polonya'nın tekstil üretim merkezi haline gelmiştir (Stawiszyńska, 2014). Bu olumlu durum, I. Dünya Savaşı'na kadar hızla devam etmiş, ancak savaşın başlaması, Lodz'un gerek demografik yapısını gerekse ekonomik düzenini bozarak, şehrin adeta bir durgunluk dönemine girmesine yol açmıştır.

1. I. Dünya Savaşı Sırasında Lodz (1914-1918)

1914 yılında I. Dünya Savaşı'nın başlaması ile hem Rus İmparatorluğu hem de Rusların hakimiyeti altında olan Polonya Krallığı'nda bir panik hissedilmeye başlamıştı. Alman orduları, önemli bir sanayi şehri olan Lodz'u işgal etmek üzere adım adım ilerliyordu. Öyle ki Lodz Savaşı'nın yaşandığı 11 Kasım-6 Aralık 1914 tarihleri arasında şehirde Rus ve Alman orduları karşı karşıya gelmiştir. Bu savaş esnasında, ormanlık alanlar tahrip edilmiş; birçok bina ve dini yapı az da olsa hasar görmüş ve yaklaşık 150 kişi hayatını kaybetmiştir (Stawiszyńska, 2014). Savaşın Alman ordusu tarafından kazanılması ile yaklaşık 4 yıl sürecek olan işgal dönemine girilmiştir.

Şehrin işgalinden bir yıl sonra, Almanlar rekabetçi Polonya endüstrisini ortadan kaldırmak amacıyla birçok sanayi tesisini geçici olarak kapatarak tekstil fabrikalarındaki makinelere ve ürünlere el koymuştur. Tüm bu kısıtlayıcı düzenlemeler sonucunda şehirdeki tekstil üretimi büyük bir darbe almış ve bu fabrikalarda çalışan halk, işsiz kalmış ve yoksullukla mücadele içerisine girmiştir. Şehirdeki olumsuz yaşam koşulları sebebi ile işçilerin yanı sıra ve birçok sanayici ve yatırımcı da şehri terk etmek zorunda kalmıştır. Özetle; 4 yıllık bu işgal, Lodz'daki endüstriyel üretimi ve gelişimi neredeyse durdurmuş ve şehrin sosyo-ekonomik ve demografik dengesini bozmuştur.

2. İkinci Polonya Cumhuriyeti'nin Kuruluşu (1918-1939)

İlerleyen süreçte, artan Alman baskısı ve zorlayıcı yaşam koşulları halkı isyan etme noktasına getirmiş ve şehirde zaman zaman grevler ve çatışmalar yaşanmaya başlamıştı. Tüm bu yaşananlara daha fazla dayanamayan Polonya halkı, Alman ordusuna karşı bir savaş açmış ve Kasım 1918'de, ülke tekrar bağımsızlığına kavuşmuştur. Yaklaşık 123 yılın ardından Lehler, İkinci Polonya Cumhuriyetini kurarak, özgürlüklerini yeniden kazanmıştır.

İdari bölünmelere bağılı olarak bugünkü Lodzki veya Lodz Voyvodalığı kurulmuş ve başkenti Lodz şehri seçilmiştir. Bu tarihten itibaren Lodz'un tekrar kalkındırılması adına çeşitli düzenlemeler ve kararlar uygulanmaya başlanmıştır. Bu kararların en başında; şehirde kapatılan ve yağmalanan fabrikaların onarılıp; tekstil üretiminin tekrar harekete geçirilmesi geliyordu. 1920'li yılların başında, şehirde birkaç bankanın kurulması ile fabrika sahiplerine çeşitli fonlar sağlanarak, üretimin tekrar başlaması sağlanmıştır. Doğu pazarlarını kaybeden şehirde üretim başlangıçta yerel pazara hizmet etti. Yapılan tüm yenilikler başarıyla sonuçlanarak, Lodz'u bir kez daha önemli bir tekstil üretim merkezine dönüştürmüştü. Öyle ki; 1920'lerin sonunda (1929 ekonomik krizinden önce), Łódź'da işçilerin neredeyse büyük çoğunluğu tekstil sektöründe istihdam ediliyordu. Yeniden iş imkanları sağlamaya başlayan fabrikalarla birlikte, şehre özellikle çevre bölgelerden çok sayıda işçi göç etmesi sonucunda Lodz'un nüfusunda bir artış meydana gelmiştir. 1931 yılı nüfus verilerine göre, şehirde yaklaşık olarak 605.287 kişi yaşıyor; bu nüfusun %59'unu Lehler, %32'den fazlasını Yahudiler ve %9'unu Almanlar ve Ruslar oluşturuyordu (Koter, 2019).

1929 yılında tüm dünyada yaşanan Ekonomik Buhran'ın olumsuz etkileri şehrin ekonomisinde hissedilse de bu tarihten itibaren gelişimine hızla devam etmiştir. Şehirde yaşanan tüm bu gelişmeler ile Lodz, İkinci Polonya Cumhuriyeti'nin tekstil endüstrisindeki (II. Dünya Savaşı'nın başlangıcına kadar) merkezi konumuna geri dönmüştür.

3. II. Dünya Savaşı Sırasında Lodz (1939-1945)

İkinci Polonya Cumhuriyeti sırasında kendini yeniden kurma şansını elden Lodz şehrinin bu gelişimi maalesef ki çok uzun sürmedi. 1939 yılında, II. Dünya Savaşı'nın başlaması ile Nazi Ordusu Lodz'u tekrar işgal etme girişiminde bulunarak, şehri kuşatmıştır. Nazi yönetimi altına giren Lodz, o dönemde "3. Reich" olarak adlandırılan Nazi Devleti himayesi altına alınmış ve adı Hitlerin isteği ile "Litzmannstadt" olarak değiştirilmiştir.

Nazi yönetiminin şehirdeki ilk hamlesi, yine Lodz sanayisine yönelik olmuştu. Tekstil fabrikaları yağmalanıp, tüm üretim mekanizmaları 3. Reich'in bölgelerine taşınmıştır. Sonuç olarak, tekstil endüstrisi bu hamlelerle tekrar ağır bir darbe alarak, ekonomik olarak gerilemeye başladı. Ancak bu dönemde Lodz'da ekonomik problemlerden daha büyük bir sorun vardı. Bu, Nazi yönetiminin sosyal hayatta uyguladığı insanlık dışı ve ayrımcı politikalarıydı. Bu politikalardan en acımasız olanı Yahudi nüfusun yoğun olarak yaşadığı Lodz şehrinde, bir Yahudi Getto'sunun kurulmasına karar verilmesiydi. Bu andan itibaren şehirde yaşayan yerli ve yabancı halkı çok zor günler bekliyordu.

3.1. Baluty Bölgesindeki Yahudi Gettosu (1940-1944)

1940 yılında Nazi yönetimi, şehrin az gelmiş kesiminde bulunan Baluty’de, etrafı yüksek duvarlar ve tellerle çevrili bir Yahudi Gettosu (veya Litzmannstadt Getto) kurulmasını emretti. Bu andan itibaren başta Lodz’da yaşayanlar olmak üzere çevre ülkelerden getirilen Yahudiler bu gettoya kapatılıp, çok zorlu şartlar altında çalıştırılmaya zorlanmıştır. Kesin sayının bilinmemesine karşın, 4 yıllık süreçte gettoda yaklaşık 210.000 Yahudi’nin yaşadığı tahmin edilmektedir (Löw, 2012). Çok acımasız şartlara tabi tutulan Yahudi nüfusunun getto sınırlarının dışına çıkmasına izin verilmemiş, hatta kimliklerinin kolay ayırt edilebilmesi için üzerlerinde bir yıldız arması taşıması zorunlu kılınmıştır (Şekil 6.25).

Şekil 6.25. 1940-1944 yılları, Litzmannstadt Gettosunun girişi.

“Wohngebiet der Juden Betreten Verboten”- “Yahudilerin yerleşim bölgesi, giriş yasaktır.”

Kaynak: (Courtesy Museum of Fine Arts, 2017)

1944 yılına kadar bu gettoda insanlık dışı şartlar altında hayatlarını sürdürmeye çalışan Yahudi nüfusu zorla çalıştırılıp, emekleri sömürülüyordu. Ancak Naziler bu tarihten itibaren Yahudi nüfusu üzerindeki baskısını ve acımasızlığını arttırmaya başlamıştır. Yahudi nüfusunu tamamen yok etmeyi hedefleyen Naziler, gettonun tamamen tasfiye edilmesine karar vermiştir. Bu karar ile birlikte Yahudi nüfusu kademeli olarak Krakow’daki Auschwitz-Birkenau ölüm kampına sürülmüştür. Nazilerin gerçekleştirdiği bu soykırım (veya diğer adı ile Holocaust) sırasında binlerce Yahudi’nin yaşamına son verilmiştir.

1940 ve 1944 yılları arasında Getto'da hayatını kaybeden Yahudi nüfusunun mezarlarının bir kısmı, ünlü sanayici Izrail Poznanski tarafından yaptırılan Lodz Yahudi Mezarlığı içerisinde bulunmaktadır. Şehrin kültürel ve tarihi mirası için oldukça önem taşıyan bu alan, günümüzde Avrupa'daki en büyük Yahudi mezarlığı olarak nitelendirilmektedir.

Uzun yıllar dört farklı kültürün bir arada yaşadığı Lodz'da, Nazi işgali sırasında nüfusun etnik yapısı inanılmaz derecede zarar gördü. II. Dünya Savaşı öncesi şehrin neredeyse 1/3'ini oluşturan Yahudi nüfusunun yok edilmesi ve yaşanan dış göçler sonucu Lodz'un multikültürel yapısı tamamen ortadan kalkmıştır. Böylece Lodz neredeyse sadece Lehlerin yaşadığı, tek uluslu bir şehir haline gelmiştir.

YEDİNCİ BÖLÜM

SOSYALİZM SIRASINDA LODZ

1945 yılında gerek Polonya gerek Lodz'u yeni bir dönem bekliyordu. II. Dünya Savaşı sonunda, Kızıl Ordu hızla Polonya'ya ilerleyerek, Alman işgaline son vermiş ve ülke topraklarının bir kısmını SSCB (Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği) hakimiyeti altında girmiştir. 1952-1989 yılları arasında Polonya'nın adı "Polonya Halk Cumhuriyeti" (Polska Rzeczpospolita Ludowa) olarak değiştirildi. Sosyalizmle birlikte Lodz şehrinin yıllardır sahip olduğu endüstriyel kimliği tamamen değişmeye başlamıştır.

1. Lodz Tarihinde Yeni Bir Dönemin Başlangıcı: Sosyalist Lodz

Nazi yönetiminde, Yahudi nüfusunun yok edilmesi şehrin etnik ve kültürel yapısını değiştirmişti. Savaşın kaybedilmesiyle birlikte, şehirde yaşayan Alman nüfusu da hızla şehri terk ederek, Lodz'u tamamen Lehlerden oluşan homojen bir nüfus yapısına dönüştürmüştür. Böylece savaş sonrası tüm endüstriyel ve multikültürel nüfus gücünü kaybeden şehir, yeni fonksiyonlarla ön plana çıkmaya başlamıştır. Öyle ki; Polonya Halk Cumhuriyeti'nin kurulduğu yıllarda; savaş sırasında iyi korunarak az hasar görmüş olan Lodz şehri birkaç yıllığına başkent ilan edilmiştir. Bu karar ile Lodz'un bir kültür ve bilim merkezine dönüştürülmesi hedeflenerek, üniversitelerin inşa edilmesine karar verilmiştir. Bu hususta, 1945 yılından itibaren; Lodz Üniversitesi (Uniwersytet Łódzki), Lodz Teknik Üniversitesi (Politechnika Łódzka), Lodz Müzik Akademisi (Akademia Muzyczna), Lodz Tıp Üniversitesi (Uniwersytet Medyczny) açılmıştır. Özellikle 1950 yılında açılan Lodz Devlet Film Okulu (Szkoła Filmowa), ilerleyen yıllarda şehri Polonya ve Dünya sinemasının önemli bir merkezi konumuna getirmiştir (Ilustrowana Encyklopedia Historii Łodz, Cilt 9). Üniversitelerin açılmasına ek olarak, şehirde birçok okul, lise, kütüphane, tiyatro açılarak, kültürel gelişimin desteklenmesi hedeflenmiştir. Böylece savaş sonrası ilk yıllarda şehirde bilimsel ve kültürel alanlarda birçok yenilik yapılmıştır.

2. Şehrin Yeni Sosyalist Görünümü

İlk yıllarda yapılan değişiklikler sonucu Lodz şehri yeniden göç almaya başlamış ve nüfusta bir hareketlenme meydana gelmiştir. Bu gelişime bağlı olarak bölgede yeni konut alanlarına ihtiyaç duyulmasıyla birlikte; 1950'li yılların başından itibaren şehir merkezinin dışındaki alanlarda toplu konut projeleri uygulanmaya başlamıştır. Sosyalist şehir planlamasının en önemli mimari öğelerinden biri olan bu toplu konutlar, kendi kendine yetebilecek konumda tasarlanmıştır. Öyle ki her konut alanının kendisine ait sağlık merkezi, market, anaokulu gibi sosyal yapıları mevcuttu.

Bu dönemde ünlü mimar Le Corbusier'in Radyant şehir planlamasından esinlenerek yeni yapılar inşa edilmeye başlanmıştır. Bu radyant planlamanın temel felsefesi; yaşam alanlarının yüksek işlevsel ancak düşük maliyetli olmasına ve sosyal eşitliğe hizmet etmesine dayanıyordu. Özünde bu sosyalist mimari anlayışı yalnızca mekansal organizasyonu değil toplumu değiştirmeyi de amaçlamıştır. Sosyalist ülkelerde oldukça yaygın bir şekilde Kabul görmüş olan bu şehir planlaması ile birlikte şehirde geniş yollar ve geniş şehir parkları inşa edilmiş ve birçok kamu binası hizmete açılmıştır. İlerleyen yıllarda bu planlamaya yüksek apartman bloklarının inşası da dahil olmuştur. Sosyalist soylulaştırmaya hizmet eden bu yüksek binalar Lodz sakinleri tarafından "Lodzki Manhattan" olarak adlandırılmış ve apartman bloklarının kasvetli mimarisi sosyalist şehrin sembolü haline gelmiştir (Michlic, 2008). Böylece Lodz'un fabrika bacaları arasında yükselen bu yüksek binalar, kentin manzarasını değiştirmiştir. Ancak Lodz'un bu mimariye sahip alanlarının şehirde depresif ve ruhsuz bir atmosfer yaratarak, ziyaretçileri üzerinde oldukça olumsuz bir algı oluşturmaya sebep olmaktadır (Şekil 7.26 ve 7.27). Her ne kadar Lodz sakinleri, şehrin bir Doğu Avrupa şehri olarak tanımlanmasından hoşlanmasa da, bölgedeki mevcut Sosyalist Dönem mimarisi tam olarak böyle hissettirmektedir.

Şekil 7.26. Piotrkowska Caddesi'ndeki Sosyalist mimari

Şekil 7.27. Piotrkowska Caddesi'ndeki Sosyalist mimari

3. Bir Devrin Sonu: Tekstil Endüstrisinin Çöküş Süreci

Sosyalist dönemde sosyo-kültürel ve şehirselleştirme dışında ekonomi alanında önemli değişiklikler uygulanmıştır. 1946 yılında Sovyet modelini izleyen planlı bir ekonomi dönemi başlamış olup; sanayi millileştirilmiş ve özel mülkiyet kavramı ortadan kaldırılmıştır (Balcerkiewicz, 2019). Aynı zamanda Lodz'daki birçok resmi kurum kamulaştırılmıştır.

Ekonomik anlamda en büyük yatırım; tekstil endüstrisinin tekrar üretime geçmesi için yapılmıştır. Fabrikalarda gerekli teknolojik modernleşmenin sağlanamaması sebebi ile üretimde aşırı bir artış meydana gelmemiş olmasına rağmen, 1950’li yıllara gelindiğinde şehirdeki baskın sektör yine tekstil olmuştur. Şehirde tekstil endüstrisine ek olarak; enerji, kimya, gıda, ulaşım ve inşaat gibi diğer sektörlerle de çeşitli yatırımlar yapıldığını belirtmek gerekir.

1970’li yıllara gelindiğinde, ekonomik alanda yaşanan bu gelişmeler hızla gerilemeye başlamıştır. Ülkedeki kredi borçları, bütçe dengesizliği, başarısız sonuçlanan yatırımlar Polonya’yı ve Lodz’u ekonomik bir krizin eşiğine getirmiştir (Zysiak, Śmiechowski, vd., 2018). Bu dönemde gıda piyasasının tamamen bozulması ile fiyatların arttırılması kararı alınmıştır. Ancak birkaç yıl sonra gıda sektöründeki bu kriz zirveye ulaşarak, temel gıda malzemelerinin bile raflarda bulunamamasına açmıştır. Bunun sonucunda temel ürünler, karne sistemi ile halka verilmeye başlandı.

Lodz Üniversitesinde öğretim üyesi olan Dr. Przemyslaw Tomalski; bu dönemde annesinin gece erken saatte kasap kuyruğuna girdiğini, su gibi çok temel bir ihtiyacın bile belirli oranda haftalık olarak alabildiklerini belirtmiştir. Tüm bu zorlayıcı yaşam koşulları ve kötü ekonomiye dayanamayan halk, fabrikalarda birçok grev ve protestolar gerçekleştirmeye başlamış olup; 1980’lerin başında bu grevler tüm Polonya Halk Cumhuriyeti’ne yayılmıştır.

Bu dönemde Polonya’da “Solidarność” (Dayanışma) adında bir sendika kurulmuş olup; bu sendika komünizm ile mücadele etmek için çok büyük ve etkili protestolar düzenlemeye başlamıştır. Zamanla şiddeti ve boyutu artan bu protestolar sonucu SSCB Polonya üzerindeki hakimiyetini kaybetmeye başlamıştır. Çok uzun süre farklı milletlerin yönetimi altında binbir zorluk çekmiş olan Leh halkı, 1989 yılında bağımsızlığını tekrar kazanmış ve günümüz Polonya Cumhuriyeti’ni kurmuştur. Hem komünist sistemin ardında bıraktığı ekonomik krizler hem de Rus Pazarlarının çoğunluğunu kaybeden şehirde, tekstil endüstrisi tamamen çökme noktasına gelmiştir.

SEKİZİNCİ BÖLÜM

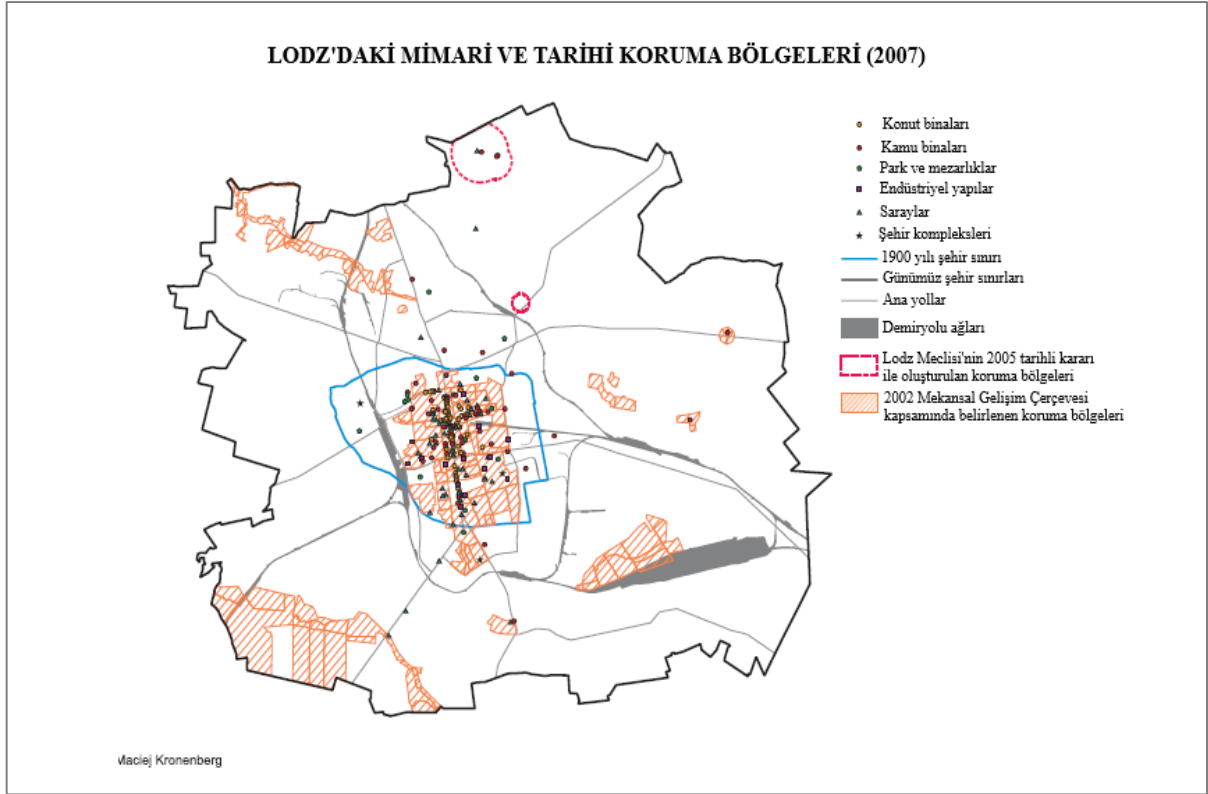
POST-SOSYALİST DÖNEMDE LODZ

1. Post Sosyalist Dönemde Kentin Genel Durumu

1989 yılından itibaren Polonya, komünizmden, serbest piyasa ekonomisine geçmiş; ülke ekonomisi dönüşüm sürecine girmiştir. Bu dönüşüm süreci özellikle Lodz endüstrisini olumsuz etkileyerek yıllardır süre gelen tekstil endüstrisinin tamamen çöküşüne yol açmıştır. Bölgedeki birçok tekstil fabrikasının birer birer iflas edip, üretimlerine son vermek zorunda kaldığı Lodz, post-endüstriyel şehir olarak nitelendirilmeye başlanmıştır. 1997 yılında, post-endüstriyel şehrin ekonomisini tekrar canlandırmak adına Lodz Özel Ekonomik Bölgesi kurularak gerek yerli, gerekse yabancı yatırımların Lodz'a gelmesi sağlanmıştır. Böylece Lodz hizmet, sanayi ve eğitim sektörleri için önemli bir merkez haline gelmeye başlamıştır. Ancak tüm bu gelişimler şehrin kalkınması hususunda yeterli olmamıştır. İflasların ardından terk edilmiş çok sayıdaki fabrika alanları, şehre olumsuz ve kötü bir imaj kazandırmıştır. Öyle ki; yapılan anket çalışmalarında katılımcılar Lodz'u; "fakir, çirkin, kirli, tehlikeli, az gelişmiş bir şehir" olarak tanımlamıştır (Tobiasz-Lis, 2016). Hem bu kötü imajın değiştirilerek Lodz'u bir cazibe merkezine dönüştürmek hem de şehrin ekonomik kalkınmasını isteyen yetkililer, şehrin zengin kültürel ve endüstriyel mirasının farkına vararak çeşitli çalışmalara başlamıştır.

2. Şehrin Yeni Kimliğinde Kültürel ve Endüstriyel Mirasın Yeri

19.yy'dan ve 20. yüzyılın başlarına kadar gerek tekstil endüstrisine gerek dört farklı kültüre ev sahipliği yapan Lodz şehri oldukça zengin bir kültürel mirasa sahiptir. Varşova ve Gdansk gibi şehirlerin aksine, yaşanan savaşlardan fiziki olarak çok fazla hasar almamış olan şehirde bu miras daha iyi korunmuştur. Özellikle yıllarca Lodz'da yaşamlarını sürdüren Almanlar ve Yahudiler şehrin kültürel peyzajında çok önemli eserler bırakmışlardır. Öyle ki Polonya Cumhurbaşkanı 2015 yılında şehirdeki kültürel miras öğelerini; "Łódź - bir sanayi kentinin çok kültürlü manzarası" başlığı altında "tarih anıtı" ilan etmiş ve koruma altına almıştır. Şekil 8.27'de bu alanlar gösterilmiştir.

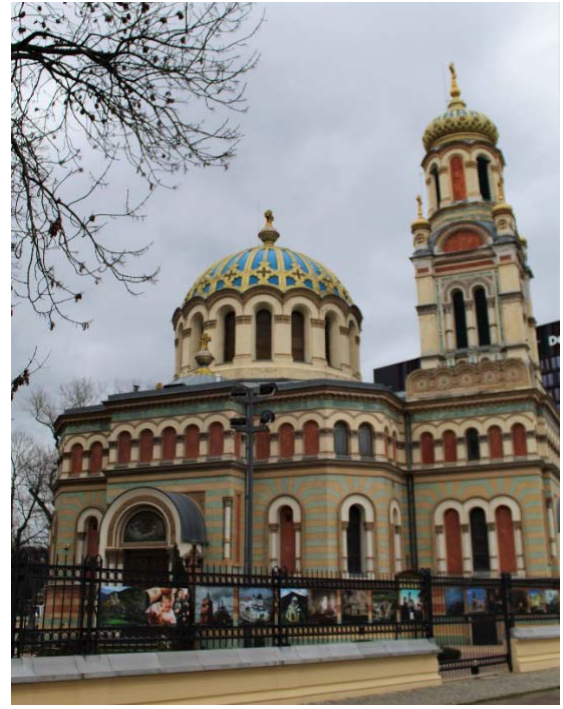
Şekil 8.27. Lodz Mimari ve Tarihi koruma bölgeleri, 2007 (Kronenberg, 2012)

Łódź örneğinde, bu başlık en değerli anıtların bulunduğu şehrin en iyi korunmuş bölümlerini kapsamaktadır: 1) Wolności Meydanı, S. Moniuszki ve Piotrkowska Sokakları ile L. Geyer'in fabrika ve konut yerleşimi, 2) Scheibler'in fabrika, konut ve işçi evleri, 3) IK Poznański fabrikasının ve konut arazisi, 4) Katolik, Evanjelik ve Ortodoks kiliseleri ile Eski Mezarlık, 5) Yeni Yahudi mezarlığı (Walczak, 2005).

Lodz'daki bu zengin kültürel miras koruma altına alınarak, şehirde bir turizm merkezi oluşturulmaya çalışılmış ve bu doğrultuda şehrin eşsiz kültürel tarihine odaklanılmıştır. Özellikle multikültürel döneminden hatıra kalan dini yapılar yenilenmiş ve şehre tekrar kazandırılmıştır (Şekil 8.28 ve 8.29).

Şekil 8.28. St. Olga Rus Ortodoks Kilisesi

Şekil 8.29. Ortodoks Alexander Nevski Katedrali

Ayrıca Lodz şehri 2002 yılından beri düzenlediği “Festival of Dialogue Between Four Cultures” festivali ile geçmişteki kültürel ve dini zenginliğine atıfta bulunarak, şehrin hafızasını canlı tutmaya çalışmaktadır.

2.1. Endüstriyel Turizm

Tekstil endüstrinin çöküşünden sonra kapanan ve terk edilen devasa fabrika alanları şehir peyzajının önemli unsurlarından biri haline gelmiştir (Şekil 8.30). Uzun süre bu post-endüstriyel sahaların şehre tekrar nasıl kazandırılacağı bilinmemiştir. 1960’lı yıllarda İngiltere’de kültür turizmi içinde bir alt başlık olarak ortaya çıkan “endüstriyel turizm kavramı” ile bu post endüstriyel sahalar kültürel miras olarak değerlendirilmeye başlanmıştır.

Fotoğraf 8.30. Scheibler Kompleksi yakınında terk edilmiş bir fabrika

Kısaca endüstri turizmi; endüstrinin tarihsel olarak büyüdüğü bölgelerdeki, teknoloji ve sanayinin gelişimine ilişkin sahaların ve ekipmanların turizm merkezi olarak keşfedilmesini amaçlayan bir turizm biçimidir (Derek, 2010). Endüstriyel mirasını tanıtarak kültür turizmine kazandırmak isteyen Lodz şehri, sahip olduğu post-endüstriyel alanlarını tekrar canlandırmak adına yenileme projeleri uygulamaya başlamıştır.

3. Post-Endüstriyel Alanların Yeniden Canlandırılması

Lodz, yeni kimliğini oluştururken zengin endüstriyel mirasına yoğunlaşmış ve bu sahalarla yeni işlevler kazandırmak adına çok büyük yenileme ve canlandırma projeleri gerçekleştirmiştir. Bu süreç Polonya'nın 2004 yılında Avrupa Birliği'ne katılması ile hız kazanmıştır. Öyle ki; AB fonları tarafından desteklenen şehir; sadece 2014–19 yılları arasında 1 milyar PLN'nin (Polonya'nın resmi para birimi) üzerinde bir miktar almıştır (Sowińska-Heim, 2015). Post-endüstriyel binaların Lodz'daki şehir içi alanın yaklaşık yüzde 20'sini işgal etmesi, bu mirasın şehrin imajı, kimliği ve yenilenmesi için önemini göstermektedir (Walczak, 2005). Ancak günümüzde yaklaşık 200 fabrikanın bulunduğu bu şehirde hangi alanların yenilenmesi gerektiği tartışmalı bir konudur. Zira hepsini yenilemek için yeterli bütçe bulunmamaktadır.

Canlandırma projeleri kapsamında ele alınan ilk saha; Avrupa'nın en uzun caddesi olan Piotrkowska Caddesi olmuştur. Bu cadde 19.yy'da Lodz şehrinin, tekstil ticaret merkeziydi. Caddenin en önemli özelliği; zengin Alman ve Yahudi sanayicilerin farklı mimaride inşa ettirdikleri konutlara ve büyük tekstil fabrikalarına ev sahipliği yapıyor olmasıdır (Şekil 8.31 ve 8.32). Yapılan yenilemelerin ardından cadde, turistik bir rota haline dönüşmüştür.

Şekil 8.31 ve 8.32. Piotrkowska Caddesinden görüntüler

3.1. Poznanski'nin Mirası: Manufaktura

20.yy.da Izrael Poznanski'nin fabrika kompleksi şehirdeki en güçlü ve en büyük üretim merkezlerinden biriydi. 1990'ların başında ekonomik nedenlerle kapanmak zorunda kalan kompleks Fransız bir yatırımcı olan Apsys şirketi tarafından satın alınmıştır. Şehirdeki endüstriyel dönemin en büyük sembollerinden biri olan fabrika, Avrupa'daki en büyük restorasyon projelerinden birinin uygulanması ile 2006 yılında "Manufaktura" ismi ile Lodz halkına tekrar kazandırılmıştır.

Manufaktura içinde bir alışveriş merkezi, tekstil ve sanat müzesi, otel, çok sayıda restoran ve eğlence tesisleri açılmıştır. Adeta şehrin turistik ve kültürel merkezi haline gelen Manufaktura, Lodz sakinlerinin bir numaralı buluşma noktası haline gelmiştir (Şekil 8.33 ve 8.34). Sadece alışveriş ve sosyal bir merkez olarak planlanmamış olan Manufaktura'nın içerisinde yer alan Fabrika Müzesi ve Poznanski'nin sarayı olan Lodz Şehir Müzesi'nin varlığı, şehrin sanayi geçmişine ışık tutan önemli kültürel varlıkları oluşturmaktadır.

Şekil 8.33. Manufaktura alışveriş merkezi

Şekil 8.34. Eski itfaiye binası

3.2. Ksiezy Mlyn'deki Projeler

Şehirdeki bir diğere önemli canlandırma projesi; Scheibler'in inşa ettiğı Ksiezy Mlyn sanayi kompleksinde uygulanmıştır. Öyle ki bu proje Orta Avrupa'daki en büyük kentsel yenileme projelerinden biri olarak bilinmektedir. Günümüzde halen daha yenileme çalışmalarının devam ettiğı sahada; işçi evleri, iplik fabrikası, Scheibler'in okulu ve hastanesi, itfaiye binasının restorasyonu tamamlanmıştır (Şekil 8.35 ve 8.36). Farklı işlevlerle günümüze yeniden kazandırılan alan; şehrin en önemli turistik noktalarından biridir.

Şekil 8.35. Yenilenen itfaiye binası

Şekil 8.36. Scheibler'in iplik fabrikası

Daha birçok örnek verilebilecek olan bu canlandırma projeleri şehirdeki turizmin gelişimi için oldukça önemli bir yer tutmaktadır. Bu doğrultuda, yenilenen endüstriyel tesisler “Lodz’un Endüstriyel Mimari Yolu- Industrial Architecture Route of Łódź” adında bir turistik rotaya dahil edilerek, yerli ve yabancı ziyaretçilere kazandırılmıştır. Bu mimari yol şehrin endüstriyel tarihini en detaylı şekilde gözler önüne sermektedir.

Lodz şehir merkezinde son birkaç yıldır oldukça hız kazanmış olduğu fark edilen bu canlandırma projelerinin sebebi araştırıldığında; şehrin Uluslararası “EXPO 2022: City Re:Invented” temalı sergiye aday olduğu bilgisine ulaşılmıştır. Ana teması, yeniden dönüştürme, canlandırma konuları olan serginin Lodz şehrinde yapılabilmesi için, şehrin birçok yerinde renovasyon çalışmaları gerçekleştirilmektedir. Zira Lodz şehri, sergiye ev sahipliği yaparsa, uluslararası alanda etkili bir tanıtım yapılmış olacaktır.

4. Kaybedilen Nehirlerin Yeniden Canlandırılması

19.yy sonlarında, hızlı endüstrileşmeye bağlı olarak nehirler kirlenmiş ve su seviyeleri azalmıştır. Bu sebeplerden dolayı yüzey suları, yeraltı kanallarına gömülmüştür. Adeta su ile gelişen ve büyüyen bu şehirde nehirlerin büyük çoğunlukla yolların, parkların altından akmaktadır. Şehrin tarihindeki önemli nehirlerin varlığının unutulmaması adına Lodz Belediyesi, yeraltına gizlenmiş olan nehirlerin izlenebildiği “Oko Śledzia” adı verilen cam mercekler yerleştirmiştir (Şekil 8.37 ve 8.38).

Şekil 8.37. Oko Sledzi

Şekil 8.38. Yeraltındaki Lodka nehri

Kaynak: (Radiolodz, 2022)

Son yıllarda yeraltına gizlenen bu nehirleri restore etmek için bazı çalışmalara başlanmıştır. Bunlardan en önemlisi; Sokołówka Nehri'nin yeniden restore edilmesini kapsayan Green and Blue Network Proje'sidir. Proje; Sokolowka nehri ve kollarının doğallaştırılmasını ve çevresindeki yeşil alanların sürdürülebilir şekilde planlanmasını kapsamaktadır.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Polonya'nın Lodz şehri üzerine hazırlanan bu yüksek lisans tezinde; şehrin gerek kültürel gerek ekonomik gelişiminin, çevresel değişimlerin kazandırdığı fiziki koşullara bağlı olarak gerçekleştiği ortaya konulmaya çalışılmıştır. Son Buzul Maksimumu ardından bölgede gelişmiş olan su kaynakları ve yoğun orman örtüsünün varlığı, Ortaçağ'a kadar bölgeye yerleşmeyi engellemekle birlikte, 1820 yılından itibaren şehrin tekstil üretim merkezi haline getirilmesi yönünde kararlar almasını sağlamıştır. Böylece Lodz'daki tekstil imparatorluğu temelde çevresel koşullara bağlı doğmuş, uygulanan doğru politikalarla gelişmeye başlamıştır.

Doğal koşullar Lodz'da sadece ekonomik gelişime katkı sağlamamış; şehrin gelişen potansiyeli buraya göçleri arttırarak Lodz'da dört farklı kültürün (Almanlar, Lehler, Yahudiler ve Ruslar) uzun yıllar beraber yaşamasına olanak sağlamıştır. Ludwig Geyer, Karol Scheibler ve Izrael Poznanski şehirdeki tekstil endüstrisinin büyümesine yardım eden önemli yatırımcılardan olmuştur. Öyle ki; Polonya'nın hiçbir şehri bu kadar hızlı bir gelişme göstermemiş ve Lodz 19.yüzyılda "Polonya'nın Manchester"ı unvanına sahip olmuştur. Ancak bu kadar hızlı gelişen bir mekanda doğal kaynaklar üzerindeki baskı artmış olup; çeşitli çevresel sorunlar meydana gelmiştir. Endüstrinin doğmasını sağlayan nehirler, adeta fabrikaların atık deposu haline gelmiş, su kaynakları ciddi derecede kirlenmiştir. "Bacalar şehri" olarak anılmaya başlanan Lodz'daki sağlıksız koşullar ve hava kirliliği üst solunum yolları başta olmak üzere bazı hastalıkların ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Tüm bunların yanı sıra II. Dünya Savaşı sonunda şehirde Naziler tarafından inşa edilen Yahudi Gettosu, Lodz'un etnik karakterine zarar vermiş, kentin multi kültürel kimliğini tamamen kaybetmesine sebep olmuştur.

1945'ten sonra SSCB hakimiyeti altına giren Lodz'da uygulanan Sosyalist politikalar sonucu tekstil endüstrisi tamamen çökmeye başlamış ve bir daha asla eski sanayi gücünü geri kazanamamıştır. Bu tarihten itibaren şehrin fonksiyonları tamamen değişmiş, daha çok eğitim ve kültür merkezi konumu haline gelmiştir. Lodz Üniversitesi de dahil olmak üzere, birçok üniversite açılarak şehre kazandırılmıştır.

Günümüzde daha çok lojistik, ticaret, eğitim ve kültür, turizm alanlardaki faaliyetleri ile öne çıkan Lodz; yeni bir kimlik arayışı içerisinde olup, gelişmeye devam eden post-endüstriyel bir şehirdir. Sosyalist dönemden kalan kötü imajını düzeltmek ve yeni bir kimlik inşa etmek isteyen şehir, kültürel mirasını canlı tutmak için yoğun canlandırma projeleri gerçekleştirmektedir. Şehrin endüstriyel ve multikültürel geçmişini canlı tutarak, şehre tekrar kazandırmaya çalışmaktadır.

Bu noktada, post-endüstriyel alanlar yeniden canlandırılarak ekonomi ve turizmin gelişimine katkı sağlamaya devam etmektedir. Ayrıca her yıl düzenlenen “Festival of Dialogue Between Four Cultures” gibi festivallerle şehrin multikültürel yapısına atıfta bulunmakta ve bu miras canlı tutulmaya çalışılmaktadır.

Yenileneme faaliyetleri, ekonomik kalkınmanın sağlanması ve şehrin gelişmesi adına halen devam etmektedir. Ayrıca Lodz uluslararası EXPO 2022’in “City Re:Invented” “Şehirlerin Yeniden Canlandırılması teması“ ile düzenlenecek olan sergiye ev sahipliği yapmak isteyen aday şehirlerden biridir. Buna bağlı olarak şehirde yenileme faaliyetlerinin hız kazandığı gözlemlenmiştir. Nüfusunun her geçen yıl yaşlanması ve göçlerin oranlarındaki artıştan dolayı şehrin canlandırılması ve bilinirliğinin artırılması adına tüm bu gelişmeler oldukça önem arz etmektedir. Bu sebeple Lodz, zengin kültürel tarihini koruyarak, yenileme ve canlandırma çalışmalarına devam etmelidir. Bu şekilde şehrin gerek ekonomik gerek sosyo-kültürel gelişimi devam edebilecektir.

Bu tez hazırlanırken, Lodz şehrindeki kültürel ve tarihi mirasın korunması ve yeniden kullanılma çabalarının ülkemiz adına güzel bir örnek oluşturması amaçlanmıştır. Öyle ki; tarihi coğrafya araştırmalarına oldukça önem veren Lodz Üniversitesi, Coğrafya fakültesinde “Katedra Geografii Politycznej Historycznej i Studiow Regionalnych-Siyasi, Tarihsel ve Bölgesel Çalışmalar” olarak adlandırılan bir bölümde Lodz’un ve Polonya’nın kültürel mirasına dair ayrı dersler verilmektedir. Bunun yanı sıra, Lodz şehrinin geçmişine ışık tutan detaylı Tarihi atlasları, farklı disiplinlerden araştırmacıların katılımlarıyla hazırlanmış ve internet üzerinden erişime açılmıştır. Bu atlaslar, ücretsiz olarak ve İngilizce açıklamalarla birlikte sunulduğu için birçok kişi kolayca yararlanabilmektedir.

Tarihi coğrafyada oldukça önemli bir yer tutan CBS çalışmalarına gerekli önem verilerek, Türkiye’deki şehirlerin Lodz örneğinde olduğu gibi ayrı ayrı tarihi atlaslarının hazırlanması; gelecek çalışmalar için bir veritabanı oluşturması ve kültürel mirasın tespit edilip, korunma altına alınması hususunda yarar sağlayacaktır. Lodz şehrinde görüldüğü gibi kültürel mirasın korunması, yeniden hayata döndürülmesi şehrin hem ekonomik ve sosyo-kültürel gelişimini devam ettirebilmesi, hem de tarihine ışık tutabilmesi adına oldukça önem arz etmektedir.

KAYNAKÇA

- Archiwum Państwowe w Łodzi.** (2022), *Old photos of Lodz city*. [Erişim: 12.07.2020, <https://www.lodz.ap.gov.pl/p,1,akta-w-internecie>]
- Balcerkiewicz, M.** (2019). Strajk włókniaerek łódzkich w 1971 roku: lemiesz zamiast mieczy. [Erişim: 12.10.2021, www.Histmag.org]
- Baranowski, B., Fijalek, J. & Rosin, R.** (1988). Łódź. Dzieje miasta. Wyd. II. T. I: Do 1918 r, *Państwowe Wydawnictwo Naukowe*, Warszawa – Łódź.
- Bieżanowski, W.** (2003). *Łódka i inne rzeki łódzkie*. Widzewska Oficyna Wyd. ZORA, Łódź.
- Burchard, J., Nalweojka, J.** (2002). *Lodz's location within the physiographic systems of Poland*. [Erişim: 05.06.2022, <https://www.mapa.lodz.pl/index.php?strona=atlas>]
- City of Łódź Office.** (2019). *Studium Uwarunkowań i Kierunków Zagospodarowania Przestrzennego Miasta Łodzi*. [Erişim: 16.11.2021, <https://uml.lodz.pl/>]
- Climate Data,** (2022). *Klimat Łodz*. [Erişim: 18.01.2022, <https://en.climate-data.org/europe/poland/%C5%82odz-voivodeship/%C5%82odz-627/#climate-graph>]
- Courtesy Museum of Fine Arts,** (2017). Old photos of Lodz Getto by Henryk Ross. [Erişim: 16.07.2022, <https://www.wbur.org/news/2017/03/29/henryk-ross-nazi-ghetto>]
- Cudny, W.** (2012). Socio-Economic Changes in Lodz - The Results of Twenty Years of System Transformation, *Geographical Journal*, 64(1), 3-27.
- Currit, C. T.** (2010). *Promised Land, Red Lodz or HollyLodz: Shifting Identities in an Industrial City 1820-2010*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), University of Washington, Department of History.
- Cysek-Pawlak, M.** (2016). An analysis of selected strategic projects in lodz in the light of the upcoming changes in the urban and national policies, *Studia Ekonomiczne Regionu Łódzkiego*, 1187- 1197.
- Çiner, A., Sarıkaya, M.** (2013). Buzullar ve İklim Değişikliği: Geçmiş, Günümüz ve Gelecek, *ENİVA Enerji ve İklim Değişikliği Vakfı*, s.19-58.
- Derek, M.** (2010), *Turystyka przemysłowa*, A. Kowalczyk (ed.), *Turystyka zrównowazona*, Wyd. Naukowe PWN, Warszawa, 188-208.
- Dickinson, R.** (1962). *The West European City: A geographical interpretation*. Routledge & Kegan Paul London.
- Dylik, J.** (1971). *Wojewodztwo Ze Stolica Bez Antenatow*. Łódzkie Towarzystwo Naukowe, Szlakami Nauk.

- Dzieduszyńska, D.** vd. (2014). Glacial-interglacial cycles in central Poland as reflected in the Lodz University Geomorphological Scientific Achievements, *University of Łódź Faculty of Geographical Sciences*, Lodz.
- Dzionic-Kozłowska, J., Kowalski, K. & Matera, R.** (2018). The Effect of Geography and Institutions on Economic Development: The Case of Lodz, *Journal of Interdisciplinary History*, 48(4), 523-538.
- Eğilmez, S.** (2004). *Erzurum ve Çevresinin Orta Çağ Boyunca Tarihi Coğrafyası*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.
- Figlus, T.** (2014). Znaczenie czynników prawno-politycznych w procesie kształtowania wiejskiej sieci osadniczej dawnego województwa łęczyckiego i sieradzkiego w okresie przedrozbiorowym, *Acta Universitatis Lodzensis, Folia Geographica Socio-Oeconomica*, 203–234.
- Figlus, T.** (2017). Geneza, rozwój i zanik Wiączyńia. Próba rekonstrukcji geograficzno-historycznej osadnictwa w aspekcie przemian zagospodarowania przestrzennego i rozplanowania wsi, *Studia z Geografii Politycznej i Historycznej*, 183–208.
- Flatt, O.** (1853). *Opis miasta Łodzi pod względem historycznym, statystycznym i przemysłowym*. W drukarni Gazety Codziennej, Warszawa.
- Foto Polska,** (2022). *Old photos of Industrial Lodz*. [Erişim: 16.11.2021, <https://lodz.fotopolska.eu/>]
- Gümüşçü, O.** (2014). *Temelleri Gelişimi ve Yapısıyla Tarihi Coğrafya*. Yeditepe Yayınları.
- Gümüşçü, O.** (2018). Tarihi Coğrafya ve Kültürel Miras, *Erdem Dergisi*, Sayı 75, 99-120.
- Gümüşçü, O.** (2019). Türkiye’de Tarihi Coğrafya Literatürü, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 17(33), 105-156.
- Güzel, Ş.** (2018). *Tarihi Coğrafya Yönüyle, 1841 Tarihli Nüfus Defterine Göre Burdur Şehri ve Çevresinin Nüfusu*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Mustafa Kemal Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Hatay.
- Grzegorzczak, A.** (2008). *Ilustrowana Encyklopedia Historii Łodzi*, c.1-12, Urząd Miasta Łodzi.
- Hardy, D.** (1988). Historical Geography and Heritage Studies, *The Royal Geographical Society*, 20(4), 333-338.
- Hooke, D.** (1999). The role of the historical geographer today. *Norsk Geografisk Tidsskrift–Norwegian Journal of Geography* Vol. 53, 61–70, Oslo.
- Jakóbczyk-Gryszkiewicz, J., Marcińczak, S.** (2007). New industrial investment locations in Łódź as in 2007. [Erişim: 10.11.2021, https://www.mapa.lodz.pl/mapa/index_en.php?strona=atlas_en]

- Jakóbczyk-Gryszkiewicz, J.** (2014). *Agricultural areas in Łódź and its rural-urban fringe*. [Erişim: 05.06.2022, <https://www.mapa.lodz.pl/index.php?strona=atlas>]
- Jaskulski, M., Szmidt, A.** (2015). The Tourism Attractiveness of Landforms in Lagiewnicki Forest, *Lodz Tourism Journal*, 25(2), Lodz.
- Jaśkiewicz, A.** (2017). Perception of the Łódź Industrial Architecture Route by its inhabitants: An example of social participation in tourism research, *Turyzm Journal*, 27(1), Lodz.
- Jędruszkiewicz, J., Moniewski, P.** (2015). Past Industrial Traces of The Jasien River in the Tourism Space of Lodz, *Tourism Lodz*, 25(2), Lodz.
- Jeziński, A., Zawadzki, S.** (1966). *Dwa wieki przemysłu w Polsce: Zarys dziejów*. Warsaw.
- Jokiel, P., Maksymiuk, Z.** (2002). *Atlas Miasta Łodzi*, Liszewski S. (Ed), Plansza IX: Wody, Plansza VII Geologia i gleby, Urząd Miasta Łodzi.
- Karadağ, A., İncedere, L.** (2020). Kentsel Belleğin Sürdürülebilirliği Açısından İzmir'deki Endüstri Miras Alanlarının Önemi: Liman Ardı Bölgesi Örneği, *Ege Coğrafya Dergisi*, 29 (1), 57-71, İzmir.
- Kaya, D. S.** (2019). *XIX. Yüzyılda Bolu Şehrinin Tarihi Coğrafyası*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Kobejek, E.** (2017). A small river within the urban space the evolution of the relationship using the example of Lodz, *Space Society Economy Journal*, 7-20.
- Kochanowski, J.** (1907). *Szkice i minutia*. Warsaw Library.
- Konarski, K.** (1928). Stanisław Staszic w Łodzi w roku 1825. *Rocz. Łódzki*, 179-189.
- Koter, M.** (1969). *Geneza Układu Przestrzennego Łodzi Przemysłowej*. Państwowe Scientific Publisher, Warszawa.
- Koter M.** (1973). *Szlakiem historycznego rozwoju Łodzi*. Łódź.
- Koter M.** (1974). *Środowisko przyrodnicze obszaru obecnej Łodzi jako podłoże rozwoju osadnictwa w okresie przedprzemysłowym*. Rada nauk. przy Prezydencie M. Łodzi, Łódź.
- Koter, M.** (2016). *Historyczno-geograficzne podstawy oraz proces kształtowania się regionu łódzkiego*, [w:] *Miasto – region – gospodarka w badaniach geograficznych*. W stulecie urodzin Profesora Ludwika Straszewicza, red. T. Marszał, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 131–161.
- Koter, M.** (2019). *Map of Settlement Network in the Present-Day Łódź Area in the 15th Century and in the First Half of the 16th Century*, [Erişim: 14.11.2021, <https://atlas.ltn.lodz.pl>]
- Kowalczyk-Anioł, J.** (2015). Tourism Development in Łódź in 2000-2014: Directions and Character of Change, *Turyzm Journal*, 25(10), Lodz.
- Kula, W.** (1955). *Kształtowanie się kapitalizmu w Polsce*. Warszawa, 53–61.

- Klatkova, H.** (1993). Problemy paleogeografii i stratygrafii zimnego piğtra Warty w Polsce, *Acta Geogr.* 65, Lodz.
- Klatkova, H.** (1996). Symptoms of the permafrost presence in Middle Poland during the last 150 000 years, *Biul. Perygl.*, 1 (35), 45–86.
- Krupinski, K., Marks, L.** (1993). Pozycja stratygraficzna i paleogeografia zlodowacenia Warty w północno-wschodniej Polsce, *Acta Geogr. Lodz*, 175–183.
- Krakowiak, B.** (2015). Museums of Lodz As An Element of Tourism Space and The Connection Between Museums and The City's Tourism Image, *Tourism Journal*, 25 (2).
- Kronenberg, M.** (2012). Wpływ zasobów dziedzictwa przemysłowego na atrakcyjność turystyczną miasta, *Przykład Łodzi Wyd. Uniwersytetu Łódzkiego*, Łódź.
- Marks, L.** (1995). Zarys paleogeomorfologii obszaru Polski podczas zlodowaceń skandynawskich, *Prz. Geol.* 43, 591–594.
- Marks, L.** (2004). Zasiğg dolodu zlodowacenia warty w Polsce, *Wyd. UMCS*, Lublin, 27–35.
- Marks, L.** (2005). Pleistocene glacial limits in the territory of Poland, *Przegląd Geologiczny*, 10 (2).
- Matusik, A.** (2019). Lodz – Metamorphosis of the River System, *IOP Conf. Series: Materials Science and Engineering*, 471.
- Michalska-Żyła, A.** (2018). Proces transformacji miasta poprzemysłowego a jego wizerunek: Przykład Łodzi, *Miscellanea anthropologica et Sociologica*, 19 (1), 308–326.
- Miejska Pracownia Urbanistyczna w Łodzi.** (2013). *Lodzkie Region: Demographic Challenges Within an Ideal Location, OECD Report*. [Erişim: 09.11.2021, https://www.oecd.org/cfe/leed/LODZKIE%20REGION_V7.pdf]
- Michlic, J.** (2008). *Post-communist Cities: New Cultural Reorientations and Identities*, J. Czaplicka (ed.), *Lodz in the Post-communist Era: In Search of a New Identity*, Johns Hopkins University Press, Washington, 281-304.
- Lindner, L.** (1992). *Czwartorzęd Osady, metody badań, stratygrafia*. Wyd. PAE, Warszawa.
- Lindner, L., Marks, L.** (1994). Pleistocene glaciations and interglacials in the Vistula, the Oder and the Elbe drainage basins (Central European Lowland), *Acta Geol. Polonia* 44, 153–165.
- Lindner, L.** (2001). Quaternary stratigraphy and palaeogeography of Poland. *Acta Geologica Polonica*, 66 (3), 403–427, Warszawa.
- Lindner, L. vd.** (2004). Main climatic changes in the Quaternary of Poland, Belarus and Ukraine, *Geol. Q.*, 48 (2), 97–114.

- Lów, A.** (2012). *Getto łódzkie/Litzmannstadt Getto*. Warunki życia i sposoby przetrwania, Łódź.
- Peter, P., Darby, H.** (1969). Historical Geography: A Survey and Review, *Geographische Zeitschrift*, 57(3), 161-177.
- Petera-Zganiacz, J.** (2013). Changes in the biota and sediments of glacial Lake Koźmin, Poland, during the late Saalian (Illinoian), *J. Paleolim*, 679–696.
- Population Stat.** (2021). World Statistical Data. *Lodz's Population*. [Erişim: 18.01.2022, <https://populationstat.com/poland/lodz> 2021]
- Puś, W.** (1987). *Dzieje Łodzi przemysłowej, zarys historii*. Muzeum Historii Miasta Łodzi, Łódź.
- Puś, W., Liszewski, S.** (1991). *Dzieje Żydów w Łodzi 1820–1944. Żydzi w Łodzi*.
- Pytlas, S.** (1994). *Łódzka burżuazja przemysłowa*. Lodz.
- RadioLodz,** (2022). *The photos of Oko Sledza and Lodka River*. [Erişim: 06.07.2022, <https://www.radiolodz.pl/posts/16588-oko-sledzia-sledz-lodke-park-staromiejski-rzeka-lodka>]
- Rdzany, Z.** (2009). Rekonstrukcja Przebiegu Zlodowacenia Warty W Regionie Lodzkim, *Drukarnia Uniwersytetu Łódzkiego*, 90-131.
- Roman, M., Dzieduszyńska, D. & Petera-Zganiacz, J.** (2014). Lodz region and its northern vicinity under Vistulian Glaciation conditions, *Quasteiones Geographicae*, 33(3), University of Łódź, Poland.
- Roman, M.** (2019). Ice-flow directions of the last Scandinavian Ice Sheet in central Poland, *Quaternary International*, 420-501.
- Rosin, R.** (1980). *Miasto Łódź i wsie podłódzkie od początku XV do schyłku XVI w., Łódź. Dzieje miasta*, (ed.) Baranowski B. Fijałek J., Warszawa-Łódź, 77–109.
- Rynkkowska, A.** (1960). Początki rozwoju kapitalistycznego miasta Łodzi IV (1820–1864), *Wyd. Książka i Wiedza*, Warszawa.
- Sadowska, J.** (2005). Sanitary and epidemiological conditions in the Lodz region during the period of the second Polish Republic in the XIX and XX centuries, *Przegląd epidemiologiczny*, 59(1), 163–171.
- Sowińska-Heim, J.** (2015). A Post-Socialist City: A “Turn” Shaping the Architectural Image of a City at the Turn of the 19th and 20th centuries: The Case of Lodz, *Art Inquiry Recherches sur les arts*, vol. XVII.
- Sowinska-Heim, J.** (2020). Adaptive Reuse of Architectural Heritage and Its Role in the Post-Disaster Reconstruction of Urban Identity: Post-Communist Łódź, *Sustainability*, 12(1).

- Stawiszyńska, A.** (2014). *Łódzka zieleń w cieniu Wielkiej Wojny*. Acta Universitatis Lodziensis, Folia Historica.
- Stępniewski, M., Szambelan, Z.** (2019). *Map of Lodz: Territorial Expansion*. [Erişim: 06.01.2022, <https://www.mapa.lodz.pl/index.php?strona=atlas>]
- Szkurlat, E.** (2004). *Moja mała ojczyzna – Łódź i region Polski Środkowej*. Tow Nauk, Łódź.
- Szkurlat, E.** (2015). Human–river relations at various stages of development of water front factory settlements in Łódź, *Environmental Socio-economic Studies*, 3(4), 47-56.
- Tobiasz-Lis, P.** (2016). Uwarunkowania rozwoju a wizerunek miasta. Przykład Łodzi, *Barometr Regionalny*, vol. 14 (2).
- Top, S., Yiğit, İ.** (2013). *Tarihi Coğrafya*, Osman Gümüşçü (Ed.), Araştırma Yöntem ve Süreci, *Anadolu Üniversitesi Yayını*, Eskişehir, 190-215.
- Turkowska, K.** (2006). *Geomorfologia regionu łódzkiego*, Wyd. UŁ, Łódź.
- Turnock, D.** (1989). *Eastern Europe: An Historical Geography 1815-1945*. Routledge Publisher.
- Urząd Statystyczny w Łodzi.** (2020). *Statistics of Lodz*. [Erişim: 16.11.2021, <https://lodz.stat.gov.pl/en/information-about-voivodship/capital-of-voivodship-614/>]
- Young, C.; Kaczmarek, S.** (1999). Changing the perception of the post-socialist city: Place promotion and imagery in Łódź, Poland. *Geogr. Journal*, 183–191.
- Walczak, M.** (2005). The importance of industrial heritage for cultural landscape of Lodz and its local identity, *Heritage of Technology-Gdansk Outlook (4)*, Gdansk.
- Zand, A.** (1928). Jak powstała nasz Łódź? (How our Lodz was created?), *Prawda Journal*, Lodz.
- Zawilski, P., Grabarczyk, T.** (2019). *Settlement of the Old Stone Age and the Early and Middle Bronze Age*.
- Zysiak, A., Śmiechowski, K. vd.** (2018). *From Cotton and Smoke Łódź – Industrial City and Discourses of Asynchronous Modernity, 1897–1994*. Jagiellonian University Press, Krakow.